

AMEA Folklor İnstitutu

Dərələyəzli ustad

Aşıq Cəlil

Bakı 2018

AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir

Elmi redaktor: Muxtar İmanov

akademik.

Tərtibedən və qeydlərin müəllifi:

k.ü.f.d. Nazir Əhmədli

Məsləhətçi: Əli Şamil

Rəyçi: M.Qasımlı

Professor

Kitabda Dərələyəz mahalının Sallı kəndində 1868-ci ildə dünyaya göz açan ustad sənətkar Aşıq Cəlilin haqqında müxtəlif dövrlərdə nəşr edilmiş məqalələr, rəvayətlər, tədqiqatlar, müəllifliyi Aşıq Cəlilə aid olan və Aşıq Cəlilə həsr edilmiş şeir nümunələri yer almışdır.

AŞIQ CƏLİL HAQQINDA YENİ MƏLUMATLAR

Yeni arxiv sənədlərinin əsasında Dərələyəzli Aşiq Cəlilin 1868-ci ildə doğulduğu müəyyənləşdirdikdən sonra Azərbaycan Aşıqlar Birliyi və AMEA Folklor İnstitutu aşığın 150 illik yubileyini qeyd etmək qərarına gəldilər. Yubiley ərəfəsində Aşiq Cəlillə bağlı hazırlayacağımız kitab üçün yeni məlumatlar toplamaq məqsədilə 2018-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Naxçıvana getdim. Tədqiqatçılar Əli Şamilin və Qulu Kəngərlinin yazdıqlarından məlum olurdu ki, Aşiq Cəlil ömrünün son illərini Babək rayonunun Məmmədrza Dizəsi kəndində yaşayıb. Tələbə yoldaşım, Naxçıvanın əməkdar müəllimi Dünyadur Həziyevin köməyi ilə Məmmədrza kənd sakini, 88 yaşlı İsmayıl kişini tapdım. Mahmudov İsmayıl Gülmalı oğlu 1930-cu ildə Məmmədrza kəndində doğulub, dəmiryolçu, polis işçisi olub, toylarda xanəndəlik edib. İsmayıl kişi bildirdi ki, Aşiq Cəlilin oğlu Aşiq Bəhməni yaxşı xatırlayır. Anası öləndən sonra atası Gülmalı Bəhmənin əmisi qızı Şamayıl ilə evlənib və ona görə də Bəhməni dayı çağırırmış. Onun sünnət toyunu da Bəhmən edib. İsmayıl kişi bildirdi ki, Bəhmən kültəpəli bir qadınla evlənsə də, ondan uşağı olmadı, sonra da cəbhəyə getdi və qayıtmadı. İsmayıl kişi Bəhməni belə xatırlayırdı: “Ucaboylu, ağbənizli, qaraqaş, qaragöz adam idi”. İsmayıl dayı müəllifi Aşiq Cəlil hesab etdiyi belə bir şeir də xatırladı:

İki məlaykədir, gözə görünməz,

Ağzından çıxanı yazarlar bir-bir.

Biri sağda, biri solda dayanıb,

Günahı, savabı yozarlar bir-bir.

Bu dünyadan heç kim getməz əliboş,

Axirət onunçün keçməyəcək xoş.

Dörd tərəfi divar, üstü isə daş,

Vurub sümüklərin əzərlər bir-bir.

İsmayıl dayı şeirin sonuncu bəndini yadına sala bilmədi.

İsmayıl kişinin oğlu Yavər də atası kimi xanəndə olub, toylarda oxuyub. Danışdı ki, Aşıq Cəlilin Məmmədrza kəndində yaşaması kənd sakinləri üçün qürurverici faktdır. Hətta toy xanəndələri belə bir söz də qoşub oxuyurlarmış:

Daim yansın gur işığı,

Pozulmasın yaraşığı.

Aşıq Cəlildir aşığı

Bizim Yeniöl kəndinin.

Yeniöl Məmmədrza Dizəsi kəndinin sovet hakimiyyəti vaxtındakı adıdır. Məmmədrza bəy adında bir

adam bu kəndin ağası olub və kəndin əvvəlki adı da onun adı ilə Məmmədrza bəy Dizəsi imiş. Sovet dövründə ideoloji səbəblərə görə adını dəyişib Yeniyol qoyublar, son illərdə isə tam da olmasa, köhnə adını bərpa edib Məmmədrza Dizəsi ediblər.

İsmayıl kişi ilə oğlu Yavər məsləhət gördü ki, qonşu Kültəpə kəndində Sallı kəndindən olan və Aşıq Cəlilə yaxın, bəlkə də qohum olan adamlar yaşayır, onlara da müraciət edim. Dünyadur müəllimin bələdçiliyi ilə Kültəpə kəndinin riyaziyyat müəllimi Qadir məllimlə görüşdük. Hüseynov Qadir Əli oğlu 1956-cı ildə Kültəpə kəndində anadan olub, amma ata tərəfi Dərələyəzin Qışlaq, ana tərəfi isə Dərələyəzin Ağkənd kəndindəndir. 1918-ci ildə Andranikin Dərələyəzdə törətdiyi qırğınlar zamanı qaçqın düşüblər və bir daha Dərələyəzə qayıtmayıblar. O vaxt ata babası Elbəyi 9, ana babası Novruz isə 18-20 yaşlarında imiş. Qadir müəllim bildirdi ki, Aşıq Cəlil Kültəpədə yaşayıb, amma Məmmədrza kəndinin qəbiristanlığında dəfn edilib. Qadir müəllim məni Oruc adında bir adamla görüşdürdü.

Şabanov Oruc Cavad oğlu 1948-ci ildə Kültəpə kəndində doğulub, sürücüdür. O bildirdi ki, əsl Sallı kəndindəndir, ata-babası 1918-ci ildə qaçqın kimi bu kənddə sığınacaq tapıb və bir daha geriyə, Dərələyəzə qayıtmayıblar. O.Şabanov dedi ki, polis polkovniki, bir vaxtlar Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı mübarizə Baş idarəsinin rəisi olmuş mərhum Rəhman Mustafayev nəcib bir təşəbbüs qaldırmış, öz vəsaiti ilə Aşıq Cəlilin qəbrini düzəltməyə istəmişdir. Bunun üçün O.Şabanova pul da vermişdir. O.Şabanov da lazımı ünvanlara, o cümlədən də

Naxçıvar MR Ali Məclisinə məsələ ilə bağlı müraciət etmişdir. Lakin ərazidən yol çəkilməsi və yolun kənarında yeni məktəb binasının tikilməsi bu işə mane olmuşdur. Onu da öyrəndim ki, Aşıq Cəlilin qəbri hal-hazırda Məmmədrza Dizəsi kəndində, Əzim adında bir adamın həyətində qalıb. Aşığın ilk tədqiqatçısı Əli Şamil də bu barədə yazmışdı. O, ötən əsrin səksəninci illərində xalq şairi, Aşıqlar Birliyinin sədri Hüseyn Arıfla həmin qəbri ziyarət etmiş, onlar Babək rayon rəhbərliyindən qəbrin bərpasını xahiş etsələr də, biganəlik və məsuliyyətsizlik üzündən bu təşəbbüs nəticəsiz qalmışdır.

Naxçıvan səfərindən güddüyüm məqsəd acı tale yaşamış böyük sənətkarın varislərini üzə çıxartmaq idi. Məlum olduğu kimi, onun ailəsində ağır faciələr baş vermiş, Vətəninə didərgin düşərək qərblə vəfat etmiş, bunlar azmış kimi, qəbri də itmək üzrədir.

O.Şabanov danışdı ki, Şərur rayonunun Şəhid Məmməd (Danyeri) kəndində Sallı kəndindən gəlmiş Rəbbil adlı ağsaqqal yaşayır, məsləhət bildi ki, onunla da görüşüm, Aşıq Cəlillə bağlı onda da məlumatlar ola bilər. Elə də etdim. Amma Şəhid Məmməd kəndinə getməzdən əvvəl bir vaxtlar təhsil aldığım Naxçıvan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə də baş çəkib burada Aşıq Cəlil haqqındakı tədqiqatlarla tanış oldum. Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri Əsgər Qədimov “XVIII-XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları” (Naxçıvan, 2017) adlı 2 cildlik əsərində Aşıq Cəlilə də yer ayırmışdır (I c., səh.302-307).

Universitetin başqa bir müəllimi-filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Seyfəddin Eyvazov isə Şərur rayonunun Sərxanlı kəndində yaşayan Vaqif Mustafayevlə görüşməyi məsləhət gördü. Elə də etdim, amma məlum oldu ki, Vaqif müəllim artıq Sərxanlı kəndində yaşamır, Bakıya köçüb. Gələcimin məqədini bilən oğlu, Sədərək rayonunun prokuroru Valid Mustafayev mənə böyük ehtiram göstərdi, Şəhid Məmməd kəndinə aparıb Rəbbil dayı ilə görüşdü.

Vəliyev Rəbbil Əli oğlu 1928-ci ildə Sallı kəndində doğulub, bənaa olub. Bu kəndə 1970-ci ildə köçüblər.

Rəbbil dayı Sallı kəndindən olan Aşıq Rzaquludan eşitdiyi belə bir rəvayət danışdı: Aşıq Cəlil balabançısı Balakişi ilə İrəvanda, bir adlı-sanlı bəyin qonağı imiş. Xanın nökrəri gəlib bəyi çağırır ki, xanın xanəndə qonağı var, xan səni məclisə dəvət edir. Ev sahibi nökrərə deyir xana denən qonağım var. Xan nökrərini təkrar göndərir ki, qonağını da özü ilə götürüb gəlsin. Ev sahibi Aşıq Cəlillə onun balabançısı Balakişini də götürüb xanın evinə gedir, oturub xanəndəyə qulaq asırlar. Cəlil görür ki, xan onu tanımadı. O vaxt qəzet yo, televiziya yox. Aşıq Cəlilin adını eşitələr də, üzdən tanıyırdılar. Sallı kəndindən həmin məclisdə iştirak edən başqa adamlar da var imiş. Onlara deyir ki, mən aftafa götürüb havamı dəyişmək üçün bayıra çıxacam, içəri qayıdanda ayağa qalxıb mənə yer göstərərsiniz, deyərsiniz ki, Aşıq Cəlil, buyur, burada otur.

Dediyi kimi də edirlər, Aşıq Cəlil içəri qayıdanda yer-yerdən durub ona yer göstərirlər, xan Aşıq Cəlilin adını eşidibmiş o da ehtiram göstərir, deyir Aşıq Cəlil, niyə sazsız

gəlmisən, gir meydana dövrən elə. Aşıq Cəlil deyir, xan sağ olsun, bu gün meydan xanəndəndir, məsləhətdirsə, mən səhər axşam oxuyaram. Xan təkid edir, nökrəri göndərüb Aşıq Cəlilin sazını da gətirirlər. Aşıq Cəlil balabançısı Balakişinin müşayiəti ilə əvvəlcə muğam üstə oxuyur, onun oxuması da, balabançının ifası da xanın çox xoşuna gəlir, hərəsinin alınına bir beşlik qızıl yapışdırır. Sonra Cəlil dövrən edir, çalıb-oxuyur. Xeyli nəmər yığılır, Aşıq Cəlil bütün pulları aparıb qoyur xanəndənin qabağına ki, bu günkü məclis onundur, xanəndə də pulu götürməyib aparır qoyur xanın qabağına. Xan həmin pulu 3 yerə bölür, Aşıq Cəlilə, xanəndəyə və balabançıya verir.

Rəbbil dayı Sallı kəndində başqa tayfalarla yanaşı, kəngərli və ayırım tayfalarının da yaşadığını demişdi, Kültəpə kəndində söhbət etdiyim Oruc Şabanov da ayrımlı olduğunu bildirmişdi. Rəbbil dayı onu da dedi ki, Aşıq Rzaqulunun Bakıda İmran adında nəvəsi yaşayır. Bakıya qayıdanda Aşıq Rzaqulunun nəvəsi İmranı tapdım.

Novruzov İmran Nəriman oğlu 1955-ci ildə Sallı kəndində doğulub, elektrik çilingəridir, orta təhsillidir. O, Rzaqulunun qızı Növrəstənin oğludur. Novruzov İmran mənə qiymətli məlumat verdi, bildirdi ki, Şəhid Məmməd kəndində onun Qəmbəralı adında kirvəsi yaşayır, ondan mühüm məlumatlar ala bilərsiniz. Elə də oldu. Qəmbəralı kişi ilə telefonla danışdım.

Pənəhov Qəmbəralı Məhəmməd oğlu 1930-cu ildə Sallı kəndində doğulub, fərdi təqəddürdür. Şəhid Məmməd kəndinə 1971-ci ildə köçüblər. Qəmbəralı dayı bildirdi ki,

Aşıq Mirzalı onun qaynıdır, bir müddət əvvəl rəhmətə gedən həyat yoldaşı Əsli xanım Aşıq Mirzalıının bacısıdır. Onların anası Fatma Aşıq Cəlilin bacısıdır, atalarının adı isə Məmmədalı olub. Beləliklə, Aşıq Mirzalı haqqında mühüm məlumat əldə etmiş oldum. Məlum oldu ki, Aşıq Mirzalı tədqiqatçılar Əli Şamil, Q.Kəngərli və başqalarının hesab etdikləri kimi Aşıq Cəlilin nəvəsi yox, bacısı oğludur.

Aşıq Cəlilin Bakı şəhərində yaşayan başqa bir qohumunu da tadm, o Aşıq Cəlilin qardaşı Cabbarın qızı Şamayılın nəvəsidir. Yazdığımız kimi, Şamayıl Babək rayonunun Məmmədrza Dizəsi kəndində Gülmalı kişi ilə ailə qurub, ondan Qızxanım və Mülayim adında iki qızı dünyaya gəlib. Mülayim varissiz ölüb, tanış olduğum Mahmudov Vahid Məmməd oğlu Qızxanımın oğludur. O, 1947-ci ildə Məmmədrza Dizəsi kəndində dünyaya gəlib, hazırda Bakı şəhərində yaşayır, kənd təərrüfatı texnikumunu bitirib, sənəti mühasiblikdir.

Aşıq Cəlilin həmkəndlisi, tədqiqatçı jurnalit Q.Kəngərli son yazısında Aşıq Cəlilin Xəlil, Bəhman və Bəhram adında 3 oğlunun, Miyanə və Şəkər adında 2 qızının olduğunu, Bəhramın Kültəpə kəndində cavan ikən varissiz rəhmətə getdiyini, Şəkərin isə Dərələyəzin Hors kəndində Əziz adlı adama ərə getdiyini, ondan Vəzir adında bir oğlunun və Miyanə adında bir qızının dünyaya gəldiyini yazmışdı. Vahid Mahmudov da, Kültəpə kəndində yaşayan O.Şabanov da Bəhramın haqqında heç bir şey eşitmədiklərini dedilər. Eşitsəydilər belə, nəticəyə elə bir təsiri olmayacaqdı, çünki Q.Kəngərli onun varissiz öldüyünü yazıb. Mən isə Aşıq Cəlilin nəslinin davamçılarını axtarırdım və Aşıq Mirzalıının

onun nəvəsi olmadığını dəqiqləşdirdikdə, Aşıq Cəlilin nəslinin gəlib çatmaması qənaətinə gələrək pessimizmə qapılmışdım.

V.Mahmudov Aşıq Mirzalıdan eşitdiyi belə bir rəvayət danışdı. Dediyinə görə, Aşıq Mirzalı anası Fatmanın əmisi qızı, V.Mahmudovun Şamayıl nənəsinin yanın gələndə bunu danışdı.

Aşıq Cəlilin Şəhur mahalının Mahmud kəndində Həsən adında bir tanışı var imiş, dəfələrlə Sallı kəndində onun evində qonaq qalmış, hörmət-izzət görmüşdü. Hər dəfə də görüşəndə Aşıq Cəlili kəndlərinə qonaq dəvət edirmiş. Aşıq Cəlil deyirmiş ki, darıxma, bir gün gələrəm. Günlərin birində Aşıq Cəlili Danzik kəndinə, bir sünnət toyuna aparırlar. Toy qurtarandan sonra təkidlə qalmasını istəsələr də, deyir yox, Mahmud kənddə Həsən adında bir dostum var, onlara gedəcəyəm. Mənə hörmətiniz o olsun ki, bizə at verin. Onun dediyini edirlər.

Aşıq Cəlillə balabançısı axşamdan xeyli keçmiş, soyuq bir payız gecəsində Mahmud kəndə çatırlar, soraqlayıb Həsənin evini tapırlar. Aşıq Cəlil özünü tanıtma da, Həsən qonaqları evə buraxmır. Aşıq Cəlillə balabançısı qalır çöldə, hava da çox soyuq imiş, çöldə qalsalar, mütləq sətəlcəm olacaqdılar. Gecənin bu vaxtında tanımadıqları kimin qapısını döysünlər? Danzikə qayıtmaq isə mümkün deyildi, həm yol uzaq idi, həm də utandıqlarına görə toy evinə qayıda bilməzdilər.

Aşiq Cəlil balabançıya deyir, sən cavan və qıvrıqsan, bax görüm, nə eləyə bilirsən. Balabançı divardan aşıb Həsənin təndir damına girir və baxır ki, bura bir qədər istidir, sən demə gündüzdən təndir yandırıb çörək bişirib-lərmiş. Balabançı Cəlilə də içəri keçməkdə kömək edir. Onlar təndir damına girib, təndirin yanında kürək-kürəyə uzanıb səhərə qədər gözləməyi qərara alırlar.

Sən demə, Həsəngil axşamdan çölməkdə təndirə aş qoyubmuş ku, bişsin. Həsənin arvadı gecənin bir aləmində bişmiş aşı təndirdən çıxartmaq üçün gəlir, Aşiq Cəlillə balabançını burada görür, onlara da bir-iki yağlı söz deyib çölməyi çıxarır və evə aparır. Cəlilgili yeməyə də dəvət etmirlər. Həndən ola, Cəlilgili bəlkə də evə buraxardı, amma arvadının qorxusundan Cəlilgili içəri buraxmağa cürəti çatmır.

Aşiq Cəlillə balabançısı səhəri birtəhər açıb evdən çıxıb yola düzəlirlər. Kəndin içindən keçəndə onları görən kolxoz sədri əlinə düşmüş imkandan istifadə edib aşığı oxutmaq istəyir və onları kolxozun idarəsinə dəvət edir. Cəlil dəvəti qəbul edir, amma sədrə deyir, əvvəlcə sobanı qalattır, soyuqdan sümüklərimiz sızıldayır. Özlərinə gələndən sonra üzünü sədrə tutub deyir ki, Həsəni buraya gətizdirməsən oxumayacağam.

Sədr adam göndərib Həsəni də gətizdirir. Cəlil sazı götürüb üzünü Həsənə tutur və oxumağa başlayır:

Bu gözəl Mahmud kəndində

Eşitmişdim mərdi Həsən.

Xəbər aldım əsli-zatın,
Dedilər ki, kürddü Həsən

Sallıda söhbət eylədi,
Bizə məhəbbət eylədi.
Evinə dəvət eylədi,
Yaxasını yırtdı Həsən.

Mahmud kəndə gecə vardıq,
Bir saat evin axtardıq.
Az yalvardıq, çox yalvardıq,
Özün evə dürtdü Həsən.

Təndirinə aş qoymuşdu,
Ağzına bir daş qoymuşdu.
Süfrəyə lavaş qoymuşdu,
Lomba-lomba uddu Həsən.

Yer apardı yanımızı,

Soyuq aldı canımızı.
Çox qaraltdı qanımızı,
Nə yaman namərddi Həsən.

Ac-susuz qoyubdu bizi,
Yaralayıb qəlbimizi.
Başa salın bu arsızı,
Nainsaf, namərddi Həsən.

Töhmət gətirdi adına,
Xudam yetişməz dadına,
Sözü keçmir arvadına,
Qonşulara sərttdi Həsən.

Aşıq Cəlil deyər sözün,
Sizlərə söyləsin düzün.
Töhmət altda qoyub özün,
Qıp-qırmızı pörtdü Həsən.

Söz tamama yetir, Həsən Aşıq Cəlilin ayaqlarını qucaqlayıb yalvarır ki, Aşıq Cəlil, balalarına qurban olum, məni el içində biabır eləmə, bir qələtdi eləmişəm. Aşıq Cəlil deyir, Həsən, day olan-oldu, keçən keçdi, bunu Şəurda bir toyda oxuyacam.

Dərələyəzin Hors kəndindən olan tələbə yoldaşım, 1962-ci ildə doğulan və hazırda Kəngərli rayonunun Çalxanqala kəndində yaşayan Fərzəliyev Qaranın köməyi ilə Q.Kəngərlinin Aşıq Cəlilin qızı Şəkər haqqındakı məlumatlarını dəqiqləşdirdim. Məlum oldu ki, Aşıq Cəlilin qızı Şəkər doğrudan da Hors kəndindən olan Əziz adında bir adamla ailə qurub və ondan Vəzir və Miyanə adlı iki övladı dünyaya gəlib. Göründüyü kimi, Şəkər ermənilərin əsir apardığı bəxtikəm bacısının adını qızına qoyub və onun adını yaşadıb. Qara müəllimin köməyi ilə Vəzirin ata bir, ana ayrı ögey qardaşı, 1963-cü ildə Dərələyəz mahalının Hors kəndində doğulan və hazırda Bakıda yaşayan Qəhrəmanov Cabir Əziz oğlunu da tapdım.

C.Qəhrəmanovun və Q.Fərzəliyevin dediklərindən aydın oldu ki, Vəzirin Miyanə adında bir qızı var və Türkiyədə yaşayır. Vəzirin bacısı Miyanənin isə Məhəmməd və Hüseyin adında iki oğlu var, Məkvada yaşayırlar. Məhəmməd də qızının adını Miyanə qoyub. Beləliklə, həm məlum oldu ki, Aşıq Cəlilin nəslə qızı Şəkərin törəmələri ilə davam edir, həm də onun nakam qızı Miyanənin adını 3 nəfərə qoyaraq yaşadırlar.

Mənim Naxçıvanda və Bakı şəhərində Aşıq Cəlillə bağlı öyrəndiyim bunlar oldu. Təəssüf ki, bu mövzu ilə

əvvəllər məşğul olmamışam, qiymətli məlumat əldə edəcəyimiz adamların əkəriyyəti, o cümlədən aşığın bacısı oğlu Aşıq Mirzalı dünyadan köçüb. Amma inanmaq itəyirəm ki, bunlar heç də Aşıq Cəlil haqqında əldə oluna biləcək bütün məlumatlar deyil. Aşığın yeni-yeni tədqiqatçıları bu məlumatlara yenilərini də əlavə edəcəklər.

Sonda isə Ə.Şami başda olmaqla aşığın bütün tədqiqatçılarına, bu məlumatların toplanmasında mənə kömək edən bütün şəxslərə təşəkkür edir, Aşıq Cəlilə isə Uca Tanrıdan rəhmət diləyirəm. Ümid edirəm ki, nəşrə hazırladığımız bu kitab da Dərələyəzin böyük sənətkar oğlu, yaratdığı gözəl saz havaları, qoyub getdiyi irsi ilə adını Azərbaycan saz sənətinə əbədi olaraq həkk edən Aşıq Cəlilin 150 illik yubileyinə dəyərli töhfə olacaqdır.

El sənətkarımız.

AŞIQ CƏLİL.

Babək rayonunun Yenyol kəndinin girəcəyində itməkdə olan qəbiristanlığa el arasında Qərib qəbiristanlığı deyilirdi. Bu da təsadüf deyildir. Bu qəbiristanlıqda dəfn edilənləri əksəriyyəti qəriblər-sonradan bu kəndə gəlmələrdir.

15-20 il bundan əvvələdək qəbiristanlıqda başdaşı əvəzinə kotan dəmiri qoyulmuş bir qəbir diqqəti cəlb edirdi. Nəinki, yaşlılar, hətta gənclər də du qəbrin yerini xatırlayırlar. Çox təəssuf ki, bağımsızlıq və diqqətsizlik üzündən kotan qəbrin üzərindən çıxarılıb atılmış, qəbir isə batıb torpağa qarışmışdır. Bu qəbir saz havalarını yaratmaqla məşhur olan el sənətkarı Aşiq Cəlilin qəbiridir.

Folklorşünaslar aşiq yaradıcılığından, aşıqlardan söhbət açarkən onları əsasən üç qrupa ayırırlar. Birinci qrupa ustad aşıqların-coşğun şairlik təbinə malik olan, yaxşı saz çalmağı, məclis aparmağı bacaran, dastan yaradan və gözəl şerlər qoşan aşıqları daxil edirlər. İkinci qrupa ifaçı aşıqları, daxil edirlər ki, şairliyi, fərdi yaradıcılıq istedadı olmasa da, gözəl səsə, yaxşı saz çalmaq və məclis aparmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Onlar əsrlərdən bəri yaranan və ustad aşıqların indi də inkişaf etdirdiyi zəngin xalq poeziyasını, epik əsərləri öyrənir, tədliq edir və gələcək nəsillər üçün yaşadır.

Uçuncü qrupa aşiq poeziyası üslubunda şer yaradan el şairlərini daixil edirlər. Onların çoxu məclis aparmaq bacar-

mır, saz çalmır, oxumurlar. Lakin bu sənətkarlar aşığı poeziyasını zənginləşdirir, dövrün aktual məsələlərini öz şerlərində əks etdirirlər.

Bu bölgüyə əsaslanaraq Aşığı Cəlili ikinci qrupa daxildir. Çox təəssüf ki, folklorşünaslarımız təsnifat yardarkən bir məsələni unutmuşlar. Bu da əsrlərdən bəri şifahi yaddaşlarda yaşayaraq bu günə kimi gələn saz havalarını yaradan bəstəkar–aşıqlarımızdır. Bu aşığılar özlərindən əvvəl yaranmış saz havalarını yaşatmaq, təbliğ etməklə yanaşı onlara yeni xallar, yeni güllər əlavə etmiş, bəzən də yeni saz havaları yaratmışlar. Aşığı Cəlil də belə bəstəkar aşığılardan olmuşdur. yaratdığı saz havaları vaxtında nota köçürülmədiyindən haqqında geniş elmi fikir söyləmək, yaradıcılığının spesifik cəhətlərini təlil etmək olduqca çətindir. Ona görə də bəstəkar-aşığı haqqında günümüzədək yazılan xatirələr əsasən də söhbət açacağıq.

Aşığı Cəlili Dərələyəz mahalının Sallı kəndində doğulub, boya-başa çatıb. Saz çalmağı da bəstəkar aşığılarımızdan olan Dəhri təxəllüsü ilə tanınan Dəstəli Aşığı Abbasdan öyrənib. Dəhri saz havaları ilə muğamlarımızın vəhdətini yaradan bir el sənəkarı olmuşdur. Onun da bəstəkarlıq qabiliyyəti şer qoşma bacarığından çox-çox yüksəkdə dayanmışdır.

Belə bir ustaddan dərs alan Aşığı Cəlil hələ gənc yaşlarından saz havalarının gözəl ifaçısı kimi tanınmışdır. Ağsaqqaların, eləcə də aşığın nəvəsi Aşığı Mirzalı Mirzalıyevin xatirələrindən aydın olur ki, el sənəkarının yaratdığı 12 saz havası bizim günlərdə də gəlib çatmışdır. El ağsaqqaları və həmçinin də ustad aşığılar «Baş Cəlili» «Orta Cəlili» «Ayaq Cəlili», «Qaytarma», «Sallama

gəraylı” (çox vaxt ona “Dərələyəz gəralyısı” da deyirlər) və başqa havaların yaradıcısı Aşıq Cəlili hesab edilir.

Əlbəttə bütün bu havaları Aşıq Cəlilin orijinal yaradıcılığının məhsulu hesab etmək o qədər də inandırıcı olmaz. Bəlkə də havaların bir çoxu üzərində el sənətkarı yenidən işləmiş, onları cilalayıb elə səviyyəyə çatdırmışdır ki, hamı tərəfindən Cəlilin havası kimi qəbul edilmişdir.

Hazırda Şıxmahmudda yaşayan Aşıq Qulu Bakıda 1938-ci ildə keçirilən 2-ci Aşıqlar Qurultayını və qurultayda Aşıq Əsəd söylədiyi bir xatirəni indi də tez- tez yada salır. Aşıq Əsəd deyərmiş ki gənc, yaşlarında bir dəfə təsadüfən Aşıq Cəlillə rastlaşb. Gözəl və şaqraq səsinə, məclis aparmaq bacarığına güvənən Aşıq Əsəd yaşı 50-ni keçmiş Aşıq Cəlilə laqeyid yanaşıb. Bir məclisdə çalıb oxumalı olublar. Aşıq Cəlil gözəl ifaçılığı ilə, sazda çaldığı havalarla məclis iştirakçılarını ofsunlayıb. Əsədin zil səsi, Koroğlundan oxuduğu qəhrəmanlıq mahnıları da Aşıq Cəlilin saz havalarını kölgədə qoya bilməyib. Sadə, səmimi və təvazökar insan olan el sənətkarı məclisdən toplanan vəsaitin çoxunu Aşıq Əsədə verməklə də öz insanlığın bir daha nümayiş etdirib.

Mahir imperivizator sənətkar olan Aşıq Cəlilin ömrünün son günləri məşəqqətli keçmişdir. Aşıq nurani yaşında daşnaq zülmündən qaçaraq Naxçıvana pənah gətirmiş, ömrünün son illərində burada yaşayıb yaradırmışdır. Yeni yol kəndinin qocaman sakinləri aşığın vəfatı tarixini dəqiq yadlarında saxlamamışlar. Qocaların söhbətindən onu muəyyənləşdirə bildim ki, Aşıq Cəlili 1924- 1928 –illərdə vəfat etmiş və Dizənin Qərib qəbistanlığında dəfn edilmişdir. Aşığın yeganə oğlu atasını sənətinin yaşadan Bəhmən

isə Böyük Vətən muharibəsi cəbhələrindən geri dönməmişdir.

“Sovet Naxçıvanı” qəzeti,

1985, 15 dekabr, sayı 291(14329).

“CƏLİLİ” AŞIQ HAVALARI HAQQINDA

Giriş

19-20-ci yüzillikdə yaşamış aşıqlarımız haqqında heyli araşdırmalar aparılıb, kitablar, məqalələr çap olunsa da hələ görülməli işlər də çoxdur. Ötən illərin araşdırmalarındakı yanlışlıqları düzəltmək 20-30 il öncə asan idisə bu iş getdikcə daha da çətinləşir. Çünki aşiq şeirlərini, musiqisini yaşadan və çalib-oxuyan insanlar gündən-günə azalır. Bu da yanlışlıqların aradan qaldırılmasını getdikcə çətinləşdirir. Bunu aşiq Cəlil haqqında araşdırmada da aydın görmək olar.

1.1. Aşiq Cəlil haqqında yazılanlara bir baxış

Aşiq Cəlil haqqında ilk yazıya “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində rast gəlirik.(Kəngərli,1992:13) Qəzetinin 1983-cü il 24 iyun sayında aşiq Mahmud Məmmədovdan bəhs edən “Anlayana bir mahalsan, sazınla” məqaləsində yazılıb: “aşiq bilməlidir ki, təbiətdə hər gülün, çiçəyin öz adı, öz ətri, öz gözəlliyi olduğu kimi, aşiq havalarının da hər birinin özünəməxsus gülü, çeşidi, şırğası var. Onları bir-birilə dəyişik salmaq olmaz. Məsələn, “Cəlili” havası XVIII əsrdə Naxçıvanın Sallılı kəndində yaşamış Cəlilin adıyla bağlıdır.”

1980-ci illərdə aşiq Cəlillə bağlı radio və televiziya verilişlər hazırlamaqla, diqqəti mövzuya yönəltməyə çalışdım. Topladığımız bilgilər əsasında Naxçıvandakı “Sovet Naxçıvan” və “Sovetskaya Naxçıvan”da (rusca variantı) qəzetində “El sənətkarlarımız. aşiq Cəlil” adlı məqalə çap etdirdim. (Şamilov,1985). Bu veriliş və məqalələr, aşığı tanıyanların, qohumlarının xatirələri əsasında hazırlamışdım.

Bunlarla kifayətlənməyib başqa araşdırıcıları da bu işə cəlb etməyə çalışdım.

12 saz havasını aşiq Cəlilin yaratdığına ehtiyatla yanaşdığımdan istedadına güvəndiyim, gənc araşdırıcı Kamilə Axundovanın (indi o Dadaşzadə soyadını daşıyır) yardımından yararlanmağı qərara aldım. Çox keçmədi ki, Kamilə Axundovadan önəmli bir məktub aldım. Məktubun elmi dəyərini nəzərə alaraq burada olduğu kimi verirəm.

Qulu Kəngərli də xatirələrdən yararlanaraq Azərbaycan aşıqlar Birliyinin “Ozan” Qəzetinin 1992-ci il 29 fevral tarixli 2(2)-ci sayında “Aşiq Cəlil kimdir?” məqaləsini çap etdirir. O, haman il yaxınlatdığı “Erməni lobbisi... Azərbaycan faciəsi” kitabına bu məqaləni də qoyur. (Kəngərli,1992)

Qulu Kəngərli fikirlərini təkrarlayan Kamil Dərələyəzli 2001-ci ildə çap etdirdiyi “Dərələyəz od içində” bir daha Aşiq Cəlil məsələsinə qayıdır. Onun əvvəlki müəlliflərdən fərqi aşığın “Peşman olar”(gəraylı), “Bilmərəm”, “Olar” (qoşmaları), “Gözə görünməz”(Divani-təcnis), “Üz ola”(cığalı təcnis) şeirlərini çap etdirir. “Mütəxəssislər dediyinə görə həmin şeirlər” Aşiq Cəlilin olduğunu yazan Kamil Dərələyəzli nədənsə mütəxəssislərin kimlər olduğunu, şeirlərin kimlərdən toplandığını yazmır. (Dərələyəzli, 2001:443-451).

Həsən Mirzəyev 2004-cü ildə çap etdirdiyi “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kitabında yazır: “Sallı kəndi aşıqlar və şairlər diyarı olmuşdur. “Cəlili” saz havasını yaradan, Aşiq Alının şagirdi Aşiq Cəlil, Aşiq Qulu, Şair Rzaqulu, Aşiq Mirzalı, Dəllək Xələf, Şair Alhüseyn, Şair Təhməz, Alı, Əsəd, Şair Məhəmməd (Aşiq Cəlilin qardaşı), Şair Məhəmmədəli, nüfuzlu el ağsaqqalı, şair, adlı-sanlı hüquqşünas, filoloq, polkovnik Rəhman Mustafayevin atası aşiq Bəhmən və bir çox aşıqlar Sallıdandırlar.(Mirzəyev, 2004:413). H.Mirzəyevə görə 1866-1867-ci illərdə Aşiq Abbasa şagirdlik etmiş, “sonrakı dövrlərdə Aşiq Alının

yanına gedib ondan aşılıq sənətinə aid çox şey öyrənmiş” Cəlilin “ən böyük ustadı” həmkarı Aşiq Ələsgər olmuşdur. Onun fikrincə “Cəlili” və “Naxçıvanı” havacatını da Aşiq Cəlil yaradıb”. (Mirzəyev, 2004:413) Araşdırıcı səhifənin etək yazısında Qulu Kəngərlinin məqaləsini qaynaq göstərir.

1.2. “Cəlili” saz havaları haqqında

Kamilə Axundovanın-Dadaşzadənin məktubu: “...Əli müəllim, Siz yaxşı bilirsiniz ki, xalq musiqisində havanın müəllifini dəqiq müəyyənləşdirmək qeyri-mümkün bir işdir. Məqələyinizdə qeyd olunduğu kimi, adları çəkilən havaları əksi aşiq örnəklərinin variantları saymaq daha məqsədəuyğun olar.

Siz məqələyinizdə üç «Cəlili» havasının adlarını çəkirsiniz (yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bəzi aşıqlarda bunu təsdiqləyir). Qəribəsi ondadır ki, heç bir aşiq üç “Cəlili” havasını çala bilmir. Adətən, onların aktiv repertuarında yalnız iki «Cəlili» havası səslənir. Mənə elə gəlir ki, üç “Cəlili” havasının olması səhvdir. İş orasındadır ki, bəzi aşıqların adlandırdığı «Baş Cəlili» əslində baş pərdədə çalınmır. Aşiq terminologiyasına görə, “baş” adlandırılan havalər (Məsələn, “Baş Saritel”, “Baş Muxəmməs” və s.) baş pərdəyə əsaslanır və Kərəmi-Baş kökündə səslənir.

Aşıqların adlandırdığı «Baş Cəlili» isə Ürfanı kökündə səsləndirildiyi və orta pərdə ilə bitdiyi üçün «Orta Cəlili» (yazının ardında havanı yalnız “Cəlili” yazacağıq) adlandırmaq daha düzgün olar. Baş sözünü isə «Cəlili»yə ola bilər ki, bu havanın mahiyyətinə görə, tez-tez ifa olunduğuna görə veriblər.

İndi isə bir neçə söz ikinci «Cəlili» haqqında: Bu hava Divani pərdəsilə başlandığı üçün və ümumiyyətlə, «Cəlili»yə nisbətən sazın qolunun aşağı hissəsində səsləndiyi üçün onu «Ayaq Cəlili» kimi müəyyənləşdirmək olar. Bir faktı da

qeyd edim: Daşkəndli aşiq Nəcəf bu havanı gözəl ifa etdiyinə görə Göyçədə «Nəcəfi» adlandırılır. Dərələyəzlə Göyçə qonşu mahallar, Cəlillə Nəcəf həməsidir. Əslində buralar, Kəlbəcər, Gəncəbasar da daxil olmaqla eyni aşiq mühitidir. Belə olan halda Cəlilin yaratdığı havanı çətin ki, Nəcəfin adı ilə bağlayalar. Bu da, onu təsdiqləyir ki, haman hava aşiq Cəlil tərəfindən yaranmayıb.

İki havanın müqayisəsi maraqlı nəticələr verir. Adətən, baş, orta, ayaq adları daşıyan havaları bir qrupda birləşdirən əsas prinsip onların eyni şeir formasına aidliyi və musiqi quruluşunun oxşarlığıdır. Məsələn, Sarıtel qrupuna daxil olan havalarda gəraylı şeirləri ifa olunursa, «Müxəmməs» qrupuna daxil olan havalarda təbii ki, müxəmməslər, müstəzadlar oxunur. «Cəlili» tonuna gəldikdə isə tamam fərqlənir. «Cəlili»də qoşma, «Ayaq Cəlili»də isə gəraylı oxunur. Demək, onları bir ad altında birləşdirən əsas prinsip onların eyni şeir formasına aidliyin deyil, məhz musiqi dilinin xüsusiyyətləridir.

Burada havaların musiqi təhlilini geniş şəkildə izah etmək, mənəcə, artıqdır. Yalnız onu qeyd etmək istərdim ki, onların melodik quruluşunda oxşar cəhətlər özünü aydın bürüzə verir (xüsusilə də, «Ayaq Cəlili»nin birinci musiqi cümləsiylə «Cəlili»nin əsas musiqi fikir arasında).

Bu iki havanı bir qrupda birləşdirən ən mühüm cəhət isə, mənəcə, onların instrumental girişinin oxşarlığıdır. Burada ayaq, orta prinsipi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Əgər «Cəlili»nin girişi Ruhani-Şah-Açıq-Şah-pərdələrinə əsaslanırsa, «Ayaq Cəlili»nin instrumental hissəsi Şah-Divani-Ruhani pərdələrində səslənir, yəni, düz bir ton yuxarı.

Ümumiyyətlə, instrumental girişin təhlili «Cəlili» aşiq havalarının mənşəyi haqqında müəyyən məlumat verə bilər. Məsələn, «Cəlili»nin variantı sayılan «Sarı yaylıq» havasında (Aşiq İsgəndər Ağababalının verdiyi məlumata görə

bu havanı Aşıq Şenlik yaradıb) instrumental giriş yoxdur. Bu fakt ona görə dəyərlidir ki, Aşıq Cəlilə qədər bu gülün (xalın) olmamağı məhz instrumental girişin Aşıq Cəlilin əlavə etdiyini söyləməyə əsas verir. Amma bu fikir hələlik fərziyyədir...

«Cəlili» havalarını fərqləndirən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, «Ayaq Cəlili» deklamasiya reçitativ səciyyə daşıyır, «Cəlili» isə rəqsvari hərəkətlərdədir. Bu havaların maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, «Ayaq Cəlili» müxtəlif yerlərdə yaşayan aşıqların repertuarında eyni tərzdə səslənir. «Cəlili» isə qoca aşıqların məsələn, Müseyibin, Tovuzlu aşıq Yusifin ifasında daha təmkin, daha ağır səslənir. Nisbətən gənc aşıqların ifasında bu ritmlə birtonal rəqs motorluğu gətirilir. aşıq havalarının təhlili isə onu göstərir ki, deklamasiya-reçitativ havalara daha qədim, daha əskidir.

Ola bilər ki, «Ayaq Cəlili» adlandırdığımız hava meydana «Cəlili»- «Sarı yaylıq»dan öncə gəlsin, bu ikinci mahnı birincinin törəməsi olsun. Yaxud ola bilər ki, bu iki hava paralel inkişaf etsin və inkişaf yolunun müəyyən mərhələsində musiqi oxşarlıqlarına görə və aşıq Cəlilin icadları nəticəsində (Məsələn, güman etmək olar ki «Ayaq Cəlili» də ifa etsin) bir ad altında birləşsin. Beləliklə, Aşıq Cəlili hamam havalara yeni bir nəfəs verdiyinə, yeni bir tərəvət gətirdiyinə görə ola bilər ki, bu havalara Aşıq Cəlilin havaları kimi məşhurdurlar.

Ümumiyyətlə, aşıq havalarının mənşəyi, onların inkişaf yolunun öyrənilməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Onlar həmişə öz əski adlarını mühafizə etmirlər. Təbii ki, müəyyən dəyişikliklərə uğrayırlar. Bir istedadlı aşığın səyi nəticəsində yeni bir dəyişikliyə uğrayır və yeni ad qazanır. Bu xüsusiyyətlər «Cəlili» havaları üçün də çox səciyyəvidir.

İndi isə bir neçə söz «Dərələyəz Gəraylısı» haqqında. Hal-hazırda mənə bu havanın bircə variantı olduğuna görə (Aşıq Həmidin ifasında) hamam havanın inkişaf yolu haqqında dəqiq

bir nəticəyə gəlmək çox çətindir. Ona görə də bu yazı bir mülahizə xarakteri daşıyır. «Dərələyəz Gəraylısı» «Sallama», «Tərs Gəraylı»nın variantı sayıla bilər. «Sallama Gəraylı»ya məxsus əsas cəhətlərdən biri inkona (Buna görə də haman Gəraylını Sallama, Tərs adlandırırlar) «Dərələyəz Gəraylısı»nda ifa olunur. Ümumiyyətlə, instrumental giriş «Dərələyəz Gəraylısı»nda dəyişib, buraya hətta, yeni bir motiv də əlavə olunub. Marş ritmində olan bir motiv (Şah-Divani-Orta Şah) «Dərələyəz Gəraylısı»nın səsdüzümü, intonasiya inkişafı «Sallama Gəraylı»sı ilə eyni olsa da, onun metrik, ritmi quruluşu bir o qədər sərt, kəskin deyil, lirikləşmişdir. Çox cəhətlərlə “Sallama Gəraylı”dan fərqlənən «Dərələyəz Gəraylısı» musiqi cəhətdən onun yeni, orijinal bir variantı sayıla bilər və ola bilər ki, bir istedadlı şəxs tərəfindən, məsələn, Aşıq Cəlili tərəfindən yaranmış olsun. Hələlik bu qədər....

Hörmətlə Kamilə 25.4.86”

Ü. Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirib aşıq yaradıcılığını öyrənməyə böyük həvəslə girişmiş gənc araşdırıcının məktubu yalnız mənim deyil, məktubu oxuyanların hamısının diqqətini özünə çəkmişdi. Çünki Kamilə xanım aşıq mühitinin güclü olduğu bölgələrimizdə doğulub boya-başa çatmamışdı, Bakı şəhərində dünyaya göz açmış və rus dilində təhsil almışdı. Ailələrində də bu sahə ilə məşğul olan yoxuydu.

Kamilə xanımın məktubundan bir il sonra Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının onuncu cildi çap edildi. Orada “Cəlili” havası haqqında yazılıb: “18-ci əsiddə aşıq Cəlil tərəfindən yaradıldığı ehtimal edilir. “Baş Cəlili”(“Qaragöz”, yaxud “Qaragöz bala”, “Çıldır çiçəyi”) və “Orta Cəlili” (çox vaxt “Cəlili”, bəzən “Süsənbəri”) adlı iki növü var. “Baş Cəlili”nin poetik mətni qoşma, makam əsası segah, musiqi

ölçüsü 6/8 , tempi mülayim-tezdir, sazda “Şah pərdə” kökündə ifa olunur. “Orta Cəlili”nin poetik mətni qoşma, makam əsası rast, musiqi ölçüsü 6/8, tempi mülayim-cəlddir, sazda “Ürfanı” kökündə ifa olunur. “Orta Cəlili”nin instrumental variantları da var.”(ASE,1987:412)

2.1. Aşıq Cəlilin ömür yolundan bəhs edən xatirələr

Xatirələrdən yararlanaraq aşıq Cəlilin arasında erməni-müsəlman davası deyilən 1918-20-ci il savaşılarından sağ qurtararaq Naxçıvanın Məmmədrza Dizəsi (Yeni yol) kəndinə gəldiyini, ömrünün son illərini bu kənddə yaşadığını, zəmanənin sıxıntılarında, yaşının çoxluğundan fəal aşıqlıq etmədiyini, təxminən 1924-1928-ci illərdə öldüyünü, kəndin girəcəyindəki Qərib qəbiristanlığında dəfn edildiyini, başdaşı yerinə kotan dəmiri sancıldığını və oğlu Bəhmənin İkinci Dünya Savaşıdan geri dönmədiyini yazmışdıq. (Şamilov, 1985)

Qulu Kəngərli bu məsələyə diqqəti bir az da artıraraq aşıq Cəlilin arvadı Qızxanımın, böyük oğlu Xəlilin 1917-ci ildən sonra öldüklərini, Dərəçiçəkdən gələn erməni quldurları qızı Miyananın əri Salmanı ağır yaralayıb, 3 uşağını öldürüb özünü də əsir apardıqlarını qeyd edir. O, yazır: “Aşıq Cəlilin oğlu Bəhmən də aşıqlıq etmiş, Naxçıvanın sayılan aşıqlarından olmuşdur. aşıq Bəhmən İkinci Dünya Mühəribəsindən qayıtmamışdı. Aşıq Cəlil 1923-cü ildə təxminən 75 yaşında Naxçıvanın Dizə kəndində vəfat etmişdi.”(Kəngərli,1992:12)

2.2. Aşıq Cəlilin haqqında yazılanlardakı mübahisəli məqamlar

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində və ASE-də Aşıq Cəlilin XVIII yüzillikdə yaşaması haqqında fikri təsdiqləyəcək hər hansı bir fakta rast gəlmədik. qulu Kəngərlinin və mənim

topladığım xatirələr aydın göstərir ki, aşiq Cəlil 19-cu yüzilin ikinci yarısında doğulmuşdur. Onun doğulduğu kəndin adının Sallılı deyil Sallı olduğunu və bu kəndin Naxçıvana deyil Dərələyəzə bağlı olduğunu araşdırıcı qulu Kəngərli “Erməni lobbisi...Azərbaycan faciəsi” kitabında göstərmişdi. (Kəngərli,1992:13)

Mənim çap etdirdiyim məqaləmlə qulu Kəngərlinin məqaləsi arasında 7 ilə yaxın fərq olsa da aynı insanların xatirələrinə dayandığımızdan yazdıklarımızda oxşarlıq çoxdur. Mən aşiq Cəlilin 19-cu yüzilliyin ikinci yarısında Sallıda doğulduğunu yazmışdımsa qulu Kəngərli dəqiq tarix göstərir: 1850-ci il!

Qulu Kəngərli yazır: “Cəlilin atası Mehralı kişi də saz-söz həvəskarı imiş. Və o da şeir məclislərinə gedər, hərdənbir balaca Cəlili də özü ilə apararmış. Cəlil aşıqlara fikir verər, bir-birindən gözəl deyimləri, söyləmələri sinədəftər edərmiş. Günlərin bir günü şeir məclislərinin birində İrandan gəlmiş aşiq Abbas adlı bir qonaq “Gözəlləmə” üstündə bir şeir oxuyur. Cəlili onun cavabını birinci tapır. aşiq Abbasın 16 yaşlı Cəildən xoşu gəlir. Sonra Cəlili bir-iki ağız oxutdurur, çalğısına qulaq asır.

-- Hə, deyir-mən oğlanı şagirdliyə götürərdim...

Mehralı kişi əvvəl razı olmur.

--Ustad, deyir, bir çətən külfətim var, təzə-təzə əlimdən tutur.

Mehralı kişi kənd ağsaqqallarının təvəqqesini yerə salmır. aşiq Abbas Cəlili özü ilə İrana aparır. Onu ancaq yay aylarında ay yarımliğa Mehralı kişiyyə kömək etməyə buraxır. Dörd il keçir, beş deyəndə aşiq Abbas böyük bir məclis düzəldir, şeyirdini axırıncı dəfə imtahana çəkir, ona bir saz da bağışlayıb, get,- deyir-, verdiyim çörək sənə halal olsun”. (Kəngərli,1992:7)

Cəlilin atasının və ustadının adının dəqiqləşdirilməsi baxımından olduqca diqqətçəkən bu yazıda rəqəmlərin dəqiq

göstərilməsinə bir az şübhə ilə yanaşmalı oluruq. Əldə tutarlı bir qaynaq olmadan Cəlilin 16 yaşında şagirdliyə başlamasını və 1850-ci ildə doğulduğunu söyləmək çətindir. Bunlar təxmini rəqəmlərdir. Beş-on il, bəlkə də bir az çox o tərəf, bu tərəf ola bilər.

Biz də xatirələrə dayanaraq Cəlilin ustadının Aşıq Abbas Dəhri olduğunu yazmışdıq. 19-cu yüzilliyin başlanğıcında Arazın sağ sahilində indiki İran İslam Respublikasının ərazisində doğulan Abbas kiçik yaşlarında ailələrinə üz vermiş fəlakətə görə Ordubadın Dəstə kəndinə köçməli olur. Dəhri təxəllüsüylə şeirlər də yazan Abbas daha çox saz havalarının ifaçılığı və dastan danışmasıyla məşhurlaşır, ömrünün sonlarında Şəmkir rayonunun Molul kəndində yaşayır, 1930-cu illərdə orada Allahın rəhmətinə qovuşur. (Sultanov, 1928)

Hər ikimiz Aşıq Cəlilin nəvəsi Aşıq Mirzəli Mirzəyevin xatirələrindən yararlanıb Cəlilin 12 saz havası yaratdığını yazmışıq. Aşıq Cəlilin yaratdığı söylənilən havalardan nisbətən mənə inandırıcı görünən beşinin- “Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Ayaq Cəlili”, “Qaytarma”, “Sallama Gəraylı”(bu həm də “Dərələyəz Gəraylısı” adlandırılır) adını çəkmişdim. Qulu Kəngərli bunlardan əlavə “Qahramanı” və “Badamı” havasının da adını çəkir. Bu havaların yaranma şəraitindən söz açır. (Kəngərli, 1992:8)

Öncə söylədiyimiz kimi Aşıq Cəildən bəhs edilən araşdırıcılar heç bir yazılı qaynağa dayanmamış, ayrı-ayrı şəxslərin xatirələrindən yararlanılmışlar. Bu da dolaşıqlığa yol açmışdır. Belə ki, Qulu Kəngərli, Kamil Dərələyəzli və Həsən Mirzəyevin Cəlilin 1850-ci ildə doğulduğu fikrillə razılaşımaq olmur. Çünki aşığın oğlu Bəhmən İkinci Dünya Savaşında sırası əsgər kimi iştirak edib. 50 yaşını keçənlərin müharibəyə aparılmadığı Sovet əsgəri mükəlləfiyyət haqqında qanundan aydın göstərilib. Demək Bəhmən 50 yaşından kiçik imiş ki, səfərbərliyə alınıb. Xatirələrdən də aydın olur ki, Aşıq Cəlilin uşaqları 20-ci yüzillikdə doğulublar. Aşığın

1850-ci ildə anadan olması fikri ilə razılaşsaq onda belə çıxır ki, o 50 yaşlarında evlənibmiş. Bu da inandırıcı deyil.

Xatirələri və aşığın uşaqlarının yaşını bir daha diqqətlə gözdən keçirdikdən sonra bu qənəətə gəldik ki, Aşıq Cəlilin təxminən 1870-ci illərdə doğulduğu daha inandırıcı görünür. Belə ki, Cəlil 30 yaşlarında evlənsə övladı 20 yüzilin başlanğıcında doğulardı.

Qulu Kəngərli və Kamil Dərələyəzli aşığın 1923-cü ildə təxminən 75 yaşında öldüyünü yazmışdır. Bizcə o yerdə ki, “təxminən” sözü işlədilir, orada dəqiq rəqəm inandırıcı görünmür.

Aşıq Cəlilin öldüyü kəndin adı da bir dolaşlıq yaradır. Naxçıvanda Dizə adlı xeyli kənd var. Aşığın qəbri Şərur rayonunun Dizə kəndində deyil, Babək rayonunun Məmmədrza Dizəsi kəndində idi. Bunu kəndin sakinləri də, Aşıq Cəlilin qohumları da yaxşı xatırlayırlar. Cəlilin ömrünün son illərini yaşadığı və öldüyü kəndin Şərurun Dizə kəndi olduğunu yazmaq ad oxşarlığının doğurduğu yanlışlıqdır.

Kamil Dərələyəzli Aşıq Cəlilin yeniyetmə çağlarında Aşıq Nəcəf və Aşıq Valehə bağlama deməsini yazır. (Dərələyəzli, 2001:444) Bu maraqlı və şirin bir xatirə olsa da inandırıcı görünmür. Çünki onun bayatı formasında dediyi bağlamalara Aşıq Nəcəf və Aşıq Valeh kimi hazırcavab və ustad sənətkarların şerlə cavab verərdilər. Belə cavabların isə unudulduğu ağılıksən deyil.

Burada adı çəkilən Aşıq Valeh Abdal Gülablı Valeh ola bilməz. Araşdırıcılar Aşıq Valehin doğum və ölün tarixi haqqında iki rəqəm göstərirlər: 1766-1836, 1729-1822 (Sırxavəndli, 2007:10) Bu da Aşıq Cəlilin doğumundan çox-çox əvvələ düşür. XIX yüzilin ikinci yarısında nəinki bölgədə, Azərbaycanda da Valeh adlı ünlü aşığa rast gəlmirik.

Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Şıxmahmud kəndində yaşayan Aşıq Qulu 1938-ci ildə Bakıda Azərbaycan

Aşıqlarının Qurultayında Aşiq Əsədlə görüşdüyünü, Aşiq Əsədin Aşiq Cəlillə Sarıyer yaylağında məclis apardıqlarını, Aşiq Əsədin Aşiq Cəlilin saz çalmasını təriflədiyini xatırlayırdı. Mən məqaləni hazırlayarkən haman xatirələrdən də istifadə etmişdim. Qulu Kəngərli Cəlilin Aşiq Ələsgərin çağırışıyla Göyçəyə getməsindən, orada görüşmələrindən və Aşiq Cəlilə aid edilən saz havalarının yaranma şəraitindən geniş danışır. Onun bu fikirlərinə və Aşiq Cəlillə Abbasqulu bəyin görüşləri haqqında yazdıqlarına da bir az diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Çünki həmin vaxt Şahablı Aşiq Cəlil də olub. Onun Abbasqulu bəyə həsr etdiyi şeirlər günümüzədək gəlib çatıb. Bu aşiq də erməni quldurları tərəfindən qəddarlıqla qətlə yetirilib. (Ələkbərli, 1996,2000, Şamil, 2001:86) Ola bilsin ki, aşıqların adlarının eyniliyi Abbasqulu bəylə görüş məsələsində bir dolaşılıq yaradıb.

Həsən Mirzəyev “Qərbi Azərbaycanın Dərəcəçək mahalı” kitabında Aşiq Cəlilin Aşiq Alının şagirdi olduğunu yazır. Qaynaq kimi də Qulu Kəngərlinin məqaləsi göstərilir. (Mirzəyev, 2004:415) Qulu Kəngərlinin məqaləsində Ələsgərin Cəlili yaxından tanımadığı, hətta onunla deyişmək, onu sınağa çəkmək istəyi var. Aşiq Ələsgər Aşiq Alının şagirdidir. Məlumdur ki, Göyçədə hamı Alının da, Ələsgərin də, Əsədin də və b. şagirdlərini tanıyır. Necə ola bilər ki, Ələsgər kimi ədəb-ərkanı bilən bir sənətkar ustadının şagirdini tanımasın və ya onu sınağa çəkmək istəsin?

“Şərq qapısı”(Sovet Naxçıvanı) qəzetində işləyərkən yalnız məqalə yazmaqla kifayətlənmirdim, aşığın qəbrinin abadlaşdırılması, üzərində abidə ucaldılması təklifiylə rəsmi təşkilatlara müraciət edir, yollar arayırdım. Hətta Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri Hüseyn Arifi də işə qoşmuşduq. Onu aşığın qəbrinə ziyarətə gətirtmiş, hökumət nümayəndələrinə minnətçi salmışdıq. Lakin bunların da heç bir nəticəsi olmadı. Yeni evlər tikiləndə Qərib qəbiristanlığı tamamilə dağıdıldı.

Sonuc

Eşitdiyimiz xatirələrdən, çap olunmuş məqalələrdən bu qənaətə gəlirik ki, 19-cu yüzilliyin ikinci yarısında Erivan quberniyasının (keçmiş İrəvan xanlığı) Şərur-Dərələyəz qəzasının Sallı kəndində doğulmuş Cəlil Mehralı oğlu saz çalmaqda, saz havalarını cilalamaqda mahir olub. Gənc yaşlarından ömrünün son illərinədək aşıqlıq edən Cəlil 1918-ci il erməni basqınlarından qaçıb Naxçıvana gedib. Qocaların hazırladığı kimi “kolxozlaşmadan (kollektiv kəndli təsərrüfatı yaratmaq kampaniyası 1929-1932-ci illərdə olub –A.Ş.) bir neçə il əvvəl”, yəni 1920-ci illərin sonunda Məmmədrza Dizəsi kəndində dünyasını dəyişib və oradakı Qərib qəbiristanlığında dəfn edilib. Oğlu Bəhmən də saz çalıb oxumağı, məclis yola salmağı bacarırmış. İkinci Dünya Savaşına gedib və geri dönməyib.

Qaynaqlar

1. ASE(Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1987). X cild, Bakı.
2. Ələkbərli Əziz.(1996). Abbasqulu bəy Şadlinski. “Sabah” nəşriyyatı, Bakı.
3. Ələkbərli Əziz.(2000). Qərbi Azərbaycan. Vedibasar mahalı. I cild, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, Bakı.
4. Dərələyəzli Kamil (2001).“Dərələyəz od içində”, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, Bakı.
5. Kəngərli Qulu. (1992).Erməni lobbisi...Azərbaycan faciəsi. “Yazıcı” nəşriyyatı, Bakı.

6. Mirzəyev Həsən.(2004). Qərbi Azərbaycanın Dərəçiçək mahalı. “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

7..Sultanov Eynalı.(1928) Aşıq Abbas Dəhri. “Dan yıldızı” jurnalı, Tiflis.

8. Şamil Ali.(2001) Dastanlaşmış ömürlər, “Səda” nəşriyyatı, Bakı.

9. Şamilov Ali.(1985), El sənətkarları. Aşıq Cəlil. “Sovet Naхçıvanı” qəzeti, 15 oktyabr, sayı 291(14329), Naхçıvan.

10. Şamilov Ali.(1985), Ашуг Джалил. “Советская Нахичеван”, 4 декабря, № 297 (1144), Naхçıvan.

11.Şıxavəndli(Kolanlı) Həsən.(2007) Aşıq Valeh. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı.

“Dədə Qorqud” jurnalı, 2007, sayı 3, səh. 67-75,

AŞIQ CƏLİL YARADICILIĞI

Sinkretik sənətinin bir qolu olan aşiq sənəti qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər inkişaf etmiş və xalqın ən bacarıqlı sənətkarlarını üzə çıxarmışdır. Aşiq yaradıcılığı ədəbiyyat, musiqi, ifaçılıq, rəqs və teatr elementlərini özündə birləşdirir. Yəni, aşiq həm şeir yazır, mahnı qoşur, həm də sazda ifa edə-edə oxuyub rəqs edir. Belə bir aşiq də Dərələyəz mahalının Sallı kəndində təqribən 1850-ci ildə dünyaya göz açıb. Cəlil saz-söz vurğunu Mehralı kişinin ailəsinə 2-ci sevinc gətirən 6-cı uşaq idi. Mehralı kişinin 1 oğlu, 2 qızı bir yaşa çatmamış dünyasını dəyişib. 2 oğul, 1 qız böyüyüb atalarının ümid çırağını yandırmışlar. Sallı kəndi qədim İpək yolunun bir qolu: Naxçıvan - Göyçə - Gəncə yolunun kənarında gözəl bir ərəzidə olduğu üçün ətraf bölgələr (Vedi, Zəngəzur, Naxçıvan, Göyçə, Kəlbəcər, Gədəbəy) üçün mərkəz hesab edilirdi. Mehralı kişinin ocağı aşiq və şairlərin yığıncaq, görüş yeri olmuşdur. Bu ocağa İrandan və Türkiyədən də aşıqlar gəlirmiş. Sallıda yaşayan aşiq və şairlərin (şair Təhməz, Dəllək Xələf, Aşiq Əsəd, şair Alıhüseyn, şair Məhəmməd (Cəlilin qardaşı), şair Rzaqulu, Aşiq Qulu, Məhəmmədəli, Aşiq Bəhmən) yaradıcılığı ağızdan-ağıza keçərək bütün mahala yayılmışdı. Sallı kəndi şairlər, aşıqlar, saz-söz sənət ustalarının diyarına çevrilmişdi. Qonaqsız-qarasız keçinməyən Mehralı kişinin evi şeir, bağlama, tapmaca, yanılmac, rübai və s. bağlamaların arı pətəyinə çevrilmişdi. Sonralar ad-san sahibi olan Aşiq Cəlil bu pətəkdəki şandan tam alıb, maya götürüb pərvazlanmışdı.

80 yaşlı Tavad nənə (Qovuşuqdan) nağıl edirdi ki, günlərin bir günü Aşıq Valeh (Ağdamlı), Aşıq Alı, baharın gözəl çağlarında başqa aşıqlarla birlikdə Mehralı kişinin evində bir həftə idi ki, "zor" günü keçirirdilər. Nahar vaxtı Cəlil qonaqların atlarının yerini dəyişməyə gedərkən görür ki, Aşıq Nəcəfin atının bir qulunu olub və anasını əmir. Atların hörüklərini dəyişdirəndən sonra qayıdıb Aşıq Nəcəfi muştuluqlamaq fikrinə düşür. Baxır ki, məclisə gələn qızgəlin qaş-gözlərinə sığal verirlər. Cəlil sevinə-sevinə məclisə daxil olur. "Valeh əmi, muştuluğumu ver" deyər çıxır. Məclisdə əyləşənlər tələş içərisində çevrilib Cəlilə baxırlar. Aşıq Valeh təəccüblə əlilin üzünə baxaraq "Muştuluğun gözüm üstə. Nə olub, de görüm?" - deyər Cəlil özünü toplayaraq deyir:

Mən aşıq, əmər hey,

Şah belində kəmər hey.

Göydə bir qısraq gördüm,

Altda qulun əmər hey.

(Burada "göydə" sözü çəməndə, otlaqda mənasında işlədilmişdir).

Hamı bir-birinin üzünə baxır, lakin Cəlilin tapmacasının mənasını başa düşmür. Məclis əhli susmuşdu. Aşıq Nəcəfin səsi sükutu pozur:

- Ay Cəlil, yoxsa mənim atım qulun gətirib? - deyər soruşdu.

Açması belədir:

Nəcəf əmin deyər hey,

At belində gəzər hey.

Atım qulun doğubdur,

Anasını əmər hey.

Cəlil başını tərpedərək deyir:

- Nəcəf əmi, onda ikinci tapmacamın da cavabını tapın.

- O nə tapmacadır?

Mən aşiqəm usta can,

Sənə qurban xəstə can.

Aşiq bir məcaz gördü,

Ağacda daş, daşda can.

Aşiq Nəcəf kamil, dünyagörmüş aşiq idi. Günorta dəstamaz vaxtı güzgü qarşısında bəzənən qız-gəlini görmüşdü. Hiss etmişdi ki, yəqin Cəlilin ağacda daş, daşda can tapmacasının mənası kənarları çərçivəyə alınan güzgü, daşda can isə insanın öz əksini görməsidir.

- Cəlil, deyəsən güzgüdə daranan qızlara gözün düşüb?

- Nəcəf əmi, mən cavanam, onlara baxıram. Bəs sənə nə olub?

- Qardaşoğlu, bəs onda sənın tapmacanın açarını mən necə tapardım?

Açması belədir:

Əlinə al darağı,

Taxtadır dörd qırağı.

Aynada bax özünə,

Aydın olsun cavabı.

Kiçik yaşlarından aşiq məclislərində iştirak edən, saza-sözə meyl edən Cəlil gözəl deyimləri, nağılları ilə özünü sinədəftər etmişdi. Cəlilin ustadı iranlı Aşiq Abbas olmuşdu. Aşiq Abbas dəfələrlə Sallıda keçirilən məclislərdə iştirak etmişdi. 1866-1867-ci ildə o, Mehralı kişinin qonağı olarkən Cəlilin hazırcavab, bacarıqlı bir oğlan olduğunu görüb Cəlilin onunla getməsinə və ona aşiq sənətini öyrətməsinə izn istəmişdi. Aşiq Abbas Cəlili özü ilə İrana aparır, 5 il ona dərş keçir. Ustadı Cəlilin aşiq sənətinin sirlərinə dərindən yiyələnməsinə və onun tam rüxtələşməsinə əmin olduqdan sonra ona bir saz bağışlayaraq "Oğlum, atanın çörəyini çox yemişəm, sənə verdiyim çörək halalın olsun. Mənim çəkdiyim zəhmət hədər getmədi. Bundan sonra aşıqlıq edə bilərsən" dedi. Elə o vaxtdan Aşiq Cəlilin adı kəndbəkənd gəzib, dolana-dolana qonşu mahallara da yayılır.

Günlərin birində Aşıq Cəlili Göyçə mahalının Xartlı kəndinə toya dəvət edirlər. Toydan bir neçə gün sonra Aşıq Ələsgər eşidir ki, tanımadığı bir aşıq Göyçə mahalında toy məclisində iştirak edib. Aşıq Ələsgər sifariş edərək Cəlili evinə dəvət edir. Kənd camaatı, ağsaqqallar, aşıqlar Cəlili məzəmmət etməyə başlayırlar. Mehralı kişi üzünü oğluna tutaraq deyir:

- A bala, sən bir sərçə, Ələsgər isə alıcı quş. Onun caynağına düşsən halın necə olar?

- Ay ata, ay camaat, Aşıq Ələsgər məni evinə qonaq dəvət edib. Getməsəm olmaz.

Aşıq Cəlil hazırlayıb Göyçə mahalına üz tutur. Soruşa-soruşa gəlib Ağkilisə kəndinə çatır. Ələsgərin evini ona göstərirlər. Baxır ki, həyətdə bir kişi dayanıb. "Ay əmi, Ələsgərin evi budurmu?" - deyə soruşur. "Budur, neyləyirsən, a bala, Ələsgəri?" sualına "Əmi, Ələsgər məni qonaq çağırır" cavabını verir. Ələsgər bildi ki, bu, Cəlildir. Amma onun bu qədər cavan olmasını bilmirdi. Ələsgər Cəlillə səmimi görüşüb onu evə dəvət edir. Qonum-qonşunu çağırır axşam bir məclis qurur.

- Oğlum, eşitmişəm Səlim gədiyini aşırı bizim ellərdə olmusan. Xoş gəlmisən, ustadından söhbət elə, söz aç, çal-çağır eşidək. Meydanı sənə verirəm, - deyə Aşıq Ələsgər Cəlilə fikrini bildirir. Cəlil utana-utana ayağa qalxır, ədəblə Aşıq Ələsgərin əlindən öpür, məclis əhlinə baş əyir. Sonra əlinə götürdüyü sazı Dədə Ələsgərə uzadır:

- Aşıq, buyur, sazı göynəyindən çıxar. Ustad olan yerdə şeyird saza əl atmaz.

Cəlilin danışıqı, duruşu Ələsgərə çox xoş təsir bağışlayır. Sazı Cəlildən alıb köynəkdən çıxararaq "Buyur!" - deyir. Cəlil sazı Ələsgərdən alarkən onun əlindən bir də öpüb sazı "Məclis divanisi" ilə kökləyir. Ardından isə "Osmanlı divanisi"ni ifa edir. "Ustadnamə"nin axırıncı gülünü vuranda əlini sinəsinə qoyub baş əyir. Aşıq Ələsgər görür ki, Cəlil kamil, mahir bir ustaddan dərs alıb. "Afərin, oğlum. Daha nə ilə bizi feyziyab edə bilərsiniz?" soruşur. Cəlil bir hava çalır. Çalınan hava Ələsgərə tanış olmadığı üçün Ələsgər ondan soruşur:

- Oğlum, bu nə havadır çalırısan?

- Dədə, bu havanı mən özüm qoşmuşam.

Aşıq Ələsgər əyləşdiyi yerdən qalxaraq Cəlilin yanına gəlir:

- Oğul, bu hava indən belə sənin adınla qalır - "Cəlili".

Aşıq Ələsgər sazını çıxarıb məclisdə bir neçə təcnis ifa edir. Elə o gündən Ələsgərlə Cəlilin dostluğu başlayır. Bu dostluğu hər iki aşıq ömürlərinin son gününə qədər qoruyub saxladılar.

Cəlilin nəvəsi deyirdi ki, babamın çaldığı "Cəlili" havası "Orta Cəlili" havasıdır. Bundan başqa, "Baş cəlili" və "Ayaq Cəlili" havası da var.

Aşıq Cəlilin bir neçə şagirdi olub. Onlardan Dərələyəzin istedadlı aşıqlarından Sallılı Aşıq Qulu, Aşıq Bəhmən, Horslu Aşıq Qəhrəman, Qışlaqdan Aşıq Hüseyn kimi aşıqlara dərs verib və barın da görüb. Məsələn, gözəl günlərin birində Cəlil şagirdi Qəhrəmanı sınaqdan keçirəndən sonra ona öyrətdiyi bir havanı bir neçə dəfə dinlədikdən sonra deyir:

- Qəhrəman, aşıqlıq etmək üçün gərək Dədə Ələsgərin yanına gedib ondan xeyir-dua alsan.

Yayın son günlərində Qəhrəman Göyçə mahalına yola düşür (bu söhbəti mənə 10 may 1997-ci ildə 1904-cü ildə Hors kəndində anadan olmuş İskəndərov Davud Həsən oğlu danışmışdı). Günortadan sonra Qəhrəman bostanda işləyən ağsaqqal bir kişini görür. Atın cilovunu çəkərək həmin ağsaqqala "İşin irəli, yorulmayasan!" - deyir.

- Xoş gördük, a bala. Sənə kim lazımdır?

- Dədə Ələsgərin qonağıyam.

- Düz gəlmisən, atdan düş, səni Allah yetirib. Gəl əminə kömək elə.

Qəhrəman atdan düşüb atın cilovunu ağaca bağlayaraq bostana keçir. Beli Ələsgərin əlindən alıb kartof yığmağa başlayır. Onlar axşama qədər işləyirlər. Axşam nahar etdikdən sonra Dədə Ələsgər soruşur:

- A bala, kimsən? Haradan gəlib, hara gedirsən?

- Əmi, məni Cəlil göndərib. Deyir ki, bu elin bu obanın, Göyçə, Dərələyəz mahalının bir ustadı var, o da Dədə Ələsgərdir. Get, o, səndən imtahan götürsün.

Xeyli söhbətdən sonra "Ələsgər əmi, Aşıq Cəlil yeni bir hava çalıb dedi ki, bu havanı çalarsan, ustadlar ustadı eşitsin, ad versin" - dedi. O, ayağa qalxıb icazə aldıqdan sonra sazı əlinə götürüb çalmağa başlayır. Dədə Ələsgər diqqətlə çalınan ifaya qulaq asıb qonaqdan soruşur:

- Oğlum, adın nədir?

- Qəhrəman.

- Elə çaldığın havanın adı qalır "Qəhrəmanı".

Aşıq Cəlilin nəvəsi Aşıq Mirzalı deyirdi ki, babam 10-12 saz havası yaradıb. Onlardan 7-i məlumdur: "Baş Cəlili", "Orta Cəlili", "Ayaq Cəlili", "Qəhrəmanı", "Dərələyəz gəraylısı", "Qaytarma", "Badamı" və s.

1918-ci ildə erməni quldurlarının təqibinə məruz qalan azərbaycanlılarla bərabər Aşıq Cəlil də doğma ocağından didərgin düşmüşdü. Dizə kəndində məskunlaşmış və orada da dünyasını dəyişmişdi.

Aşıq Cəlil yaradıcılığı ilə maraqlanan, onun şeirlərini yığıb toplayan olmamışdı. 1961-1963-cü illərdə Qovuşuq kənd orta məktəbinin 8-9-10-cu sinfində oxuyarkən bizimlə Dərələyəz mahalının müxtəlif kəndlərindən - Amağudan, Çivədən, Gabuddan, Gomurdan, Axtadan, Terpdən, Kotanlıdan, Ələyəzdən, Horsdan, Qalasərdən, Qızılgüldən, Qaraqayadan, Gülüdüzüdən, Gədikvəngdən, Qabaxlıdan və

Sallıdan gələn şagirdlər də təhsil alırdılar. Sallıdan Süleyman, Yadigar, Yusif, Arif və Tofiq də bizimlə 8-ci sinifdə oxuyurdu.

1961-ci ildən başlayaraq Sallı kəndinə getməyə başladım. Sallıda Süleyməngildə (Aşıq Bəhman), yaxud Mədət əmigildə, ya da Quba xalagildə qalırdım. O zaman ən çox vaxtımı Aşağı Sallıda yaşayan, şair təbiətli İman kişinin yanında keçirirdim. Atamın yaxşı tanıdığı Aşıq Cəlillə bağlı şeirləri yazıb götürürdüm. Şeirləri Aşıq Bəhməndən, İmandan, Mədətdən, Qubadan, Aşıq Mirzalıdan eşidib qeyd etmişdim.

1964-cü ildə İrəvanda institutda oxuyarkən Aşıq Cəlillə bağlı topladığım 48 vərəqli dəftərdəki 35 şeiri bizə ədəbiyyat fənnini tədris edən Əkbər İrəvanlıya verdim. Ondan xahiş etdim ki, "Ədəbi Ermənistan" almanaxında çap etdirdsin. Əkbər müəllim dəftəri məndən alandan sonra dedi ki, qarşıdakı illərdə qeydiyyatda aldıraram. Baxaram, yaxşılarını çap etdirərəm.

Aylar, illər bir-birini əvəz etdi, amma şeirlərdən xəbər çıxmadı. Bir neçə dəfə ondan soruşdum ki, Əkbər müəllim, Cəlilin şeirlərindən bir xəbər yoxdur? O, dedi:

- Kamil, heç bilirsən indi nə zamandır? Kimdir aşıq şeirlərini oxuyan? O vaxtlar arxada qalıb.

- Bəs dəftər necə oldu? Xahiş edirəm onda dəftəri qaytarın.

- Vermişəm rəyçilər baxsınlar. Yəqin ki, çoxdan harasa atıblar.

Beləliklə, 3 il müddətinə topladığım Cəlilin şeirləri Əkbər İrəvanlı tərəfindən yox oldu. Həmin vaxt atamın da yazdığı şeirləri bu günə-sabaha saxlayaraq yox etdi.

1973-cü ildən başlayaraq "Sovet Ermənistanı" qəzetində müxtəlif səpkidə yazılarım (məqalə) dərc olunmağa başladı. 1979-1980-ci illərdə Şərura (Dizə kəndinə) bacım-gilə və Naxçıvanın Gultəpə kəndində yaşayan (əsilləri Sallıdan, Qışlaqdan olan, 1949-cu ildə zorla köçürülən) Qəmər nənəgilə gedirdim (Qəmər nənənin oğlu Məmmədəli müəllim Kültəpə məktəbinin direktoru, Hüseyn Naxçıvan Üzüm Soyuducu Anbarın direktoru, Hidayət isə sürücü işləyirdi). Qəmər nənənin 70 yaşı olardı. Öz xatirələrindən, anamla keçirdiyi günlərdən (anam 1905-ci ildə doğulub) söhbət edərkən toylardan söz açardı. Soruşdum ki, Qəmər nənə, heç Aşıq Cəlilin sözlərindən yadında nəsə qalıbmı? Qəmsər nənə cavabında "Hə, gözəl balam, qoy bu axşam fikirləşim, sabah danışıq" dedi.

1976-cı ilin may ayının 2-də Qəmər nənə səhər yeməyindən sonra "Üz ola" - cığalı tənisini söyləməyə başladı:

Yetər məni karı görür, dal sayır,

Nə var danışmağa hər sözü üz ola.

Aşıq deyər üz ola,

Gər münasib üz ola.

Sənə çiyində çinin,
Mənə Tanrım üz ola.
Astar kimi doğulanlar qoy bilsin,
Gözləməsin gəlib ondan üz ola.

Mənə göstər dərdsiz adam haqq sözdü,
Ləğviyyətə deməzlər ha haqq sözdü.
Aşiq deyər haqq sözdü,
Haqq özü də haqq sözdü.
Yalançı yalvarmasın,
Canım alan haqq sözdü.
Mərd igidin mərd övladı haqq sözdü,
Baxt gətirə süründə də üz ola.

Yaran var, ay Cəlil, gözlə yaraynan,
Yaranmısan yaralı tək yaraynan.
Aşiq deyər yaraynan,
Sol bıçağı yar aynan.
Fərhad kimi külüng çal,

Sərt qayanı yar aynan.

Vaxt döyülsə, insan ölməz yaraynan,

İstər yara dərin ola, üz ola.

Kültəpədən Dizəyə bacım Nazpərigilə qayıdandan sonra Nərgiz müəllimənin anası Tovuz nənə və onun baldızı Zeynəb nənə ilə söhbət etdim. Tovuz nənə dedi ki, 1918-ci ilin qışında Aşiq Cəlil bizim evdə olarkən dəfələrlə məclis keçirib. Onun şeirlərindən bir neçəsi yadımda qalıb. Tovuz nənə ilə Zeynəb nənənin bir-birinə kömək edə-edə söylədikləri şeirlərdən bir neçəsini yazıb gətirdim:

Peşman olar

(Gəraylı)

Taytaq atı uzaq yola,

Capan kişi peşman olar.

Qürbət eldə qırx çeşmə ev,

Yapan kişi peşman olar.

Yaşasa da beş gün qəmnən,

Rastlaşar betər qəmnən.

Xoş güzəran əqli kəmnən,

Tapan kişi peşman olar.

Aşıqləri tapa hardan,
Söhbət aç a bilqardan.
Gözəl üçün çirkin yardan,
Qopan kişi peşman olar.

Bilmərəm

(Qoşma)

Dedilər çatginən şana-şöhrətə,
Dedim çatmamışam, çata bilmərəm.
Dedilər ləzzət var arsız ömürdə,
Dedim görməmişəm, görə bilmərəm.

Dedilər sağlam gör görçək hər kəsi,
Dedim təbiblərlə etmərəm bəhsi.
Dedilər cənnətdir namərd kölgəsi,
Dedim yatmamışam, yata bilmərəm.

Dedilər ay Cəlil, gəl eyləmə naz,

Dedim rüzigara ərkim var bir az.

Dedilər mənlüyün satmasan olmaz?

Dedim satmamışam, sata bilmərəm.

Gözə görünməz

(Divani-təcnis)

Dilbilməzin əsiriyəm, naçar gözə görünməz,

Şükürlüyəm, dağ-düyünə, açar gözə görünməz.

Mərhəmətsiz nə kişidir, mənəm-mənəm deməsin,

Ədəb-ərkan bilməyənlər qaçar, gözə görünməz.

Sanma məni dilacıyam, gəl məni gör qəlbidə,

Naşı deyil, anlayıram dürüstü də, qəlpi də.

Ala qarğa, kor yapalaq uça bilməz qəlbidə,

O qartalın layiqidir, uçar, gözə görünməz.

Gəl Sallılı Cəlili sən qana salma nahaqdan,

Xəbərin yox nə xalıqdən, nə şahiddən, nə haqdan.
Bax özünə, bax özümə, ayır haqqı nahaqdan,
Sən seçməsen, ay kimi saf, seçər, gözə görünməz.

Olar

(Qoşma)

Əqlinə olmasa ixtiyar İblis,
Sevdada düşmannan bitişmək olar.
Olsa ləyaqətin insanlığa xas,
Fələynən, pələynən öpüşmək olar.

Xəstə sağalarmı ağı olmasa?
İgid seçilərmə yağı olmasa?
Sinəndə qohumun dağı olmasa,
Qaçarda ceyrannan ötüşmək olar.

Bilirsən qiymətin incinin, zərin,
Əgər elmin olsa dərindən-dərin.
Süleyman padşahın, o peyğəmbərin,

Taxtına, tacına yetişmək olar.

Cəlilin dilində, qəlbində Allah,

Keçər günahından, keçər şahənşah.

Böyük ustadlardan dərs alıb, vallah,

Ustadlıq adına yetişmək olar.

1918-ci ildə erməni daşnakları ağ bayraqla Amağu (Əmağu) kəndinə gedir, silahlı amağuluları aldadıb tərksilah edərək qollarını bağlayır, qocaları, qadınları, uşaqları məscidə toplayaraq od vurub yandırırırlar. Sonra qolubağlı insanları Haçalı qayanın başından bir-bir qayadan atırlar. Bu zaman Tanrıverdi adlı bir kişi (Sumqayıtda yaşayan Sabirin Tarverdiyevin babası) oradan qaçaraq canını qurtarır. Dağlarla, daşlarla qaçaraq gecə-gündüz yol gedib nahar vaxtı Dizə kəndindən keçən Arpaçayın sağ sahilindəki çayxanaya gəlir. Çayxanada Aşıq Cəlili görən Tanrıverdi özünü onun üstünə atır. Baş verən hadisələri söyləməyə başlayır. Aşıq Cəlillə Tanrıverdi Aralıq kəndində girov götürülən ermənilərlə söhbət edən Abasqulu Şadlinskinin yanına gedirlər. Onlar çayxanaya çatırlar. Çayxanada əyləşənlər Cəlili görən kimi "Aşıq, xahiş edirik sazı köynəkdən çıxarasan" deyirlər. Aşıq Cəlil sazı köynəkdən çıxararaq üzünü Abasqulu tərəfə çevirərək deyir:

Hardasan?

Üzülüdür doğma yurddan ayağım,

Gecələr zülmətdir, sönüb çırağım.
Alınmaz səngərim, arxam, dayağım,
Dilim, ağızım, söhbət-sazım, hardasan?

Soruşmuşan dost-tanışdan hardayam?
Sağım yağı, solum düşmən, dardayam.
Dörd bir yanımdəmir qəfəs, tordayam,
Yetiş dada, canım-gözüm, hardasan?

Yapon bu yerlərdə meydan sulayır,
Nijde belimizdə ocaq qalayır.
Yurdumda, yuvamda bayquş ulayır,
Sönür od-ocağım, közüm, hardasan?

Kafir süngüsünə keçir qız-oğlan,
Arpa qayasından qan süzür, qan!
Qalmadı mahalda ər, sənə qurban,
Şəhid olur oğlum-qızım, hardasan?

Çivə, Sallı, Ərgəz oda qalandı,
Leyliqaçan, Bülbülölən talandı.
Arpa qan ağladı, sular bulandı,
Açılmaz baharım, yazım, hardasan?

Kəsdilər yağılar bərəni, bəndi,
Odlara qalandı Amağü kəndi.
Bütün Dərələyəz ağlayır indi,
Bu dərdə mən necə dözüüm, hardasan?

Aşıq Cəlil, gözlərimiz qan ağlar,
Viran oldu abidələr, saraylar.
Sinəm üstə gecə-gündüz haraylar,
Xan Abbasım, telli sazım, hardasan?

Bu şeirin bir neçə bəndini atam Qəhrəmandan, Baş Nuraşenli, el ağsaqqalı Seyidhüseyndən, Mahmudkəndli Xəlildən (1977-ci il) eşitmiş və şeir 10 may 1999-cu ildə Aşıq Cəlili yaxşı tanıyan, 1904-cü ildə Dərələyəzin Hors kəndində anadan olan, Davud kişi ilə ulu öndərin adını daşıyan Heydər Parkındakı görüşümüzdə tamamlandı. Davud kişi Aşıq Cəlilin şagirdi Aşıq Hüseynin "erməni

igidliyini" qarlı-boranlı havada Vedi dağlarında belə söylədiyini dedi:

Mənim

Yaponun dəstəsi hücumə keçdi,
Tutdular sağımı, solumu mənim.
Kəsib bənd-bərəni murdar vəhşilər,
Bağlayıb üzümə yolumu mənim.

Bizi yaman tutdu bu qan, bu qada,
Yurdumda qalanan oda bax, oda.
Abasqulu ağa, yetiş imdada,
Qoru müxənnətdən elimi mənim.

Yaponun əlləri batıbdır qana,
Yurdsuz didərginlər dəli-divana.
Düşmən yurd-yuvamı qoyub virana,
Talayır varımı, malımı mənim.

Dağların başını bürüyüb duman,

Əli qanlı düşmən kefdədir yaman.
Görən harda qaldı ovçu Qəhrəman?
Bir gəlib soruşmur halımı mənim.

Gavur körpələri taxır süngüyə,
İniltim, fəryadım ucalır göyə.
Yiyəsi ölmüşə duran yox yiyə,
Qırdılar bükülmüş belimi mənim.

Vətən qan ağlayır, millət qan qusur,
Tapdaqlar altında arım-namusum.
Sinəmdə saz ağlar, mən necə susum?
Tutub kəssələr də dilimi mənim.

Cəlilin xəncərlə gözün ovdular,
Dərimizi diri-diri soydular.
Sinəmi oxlara nişan qoydular,
Bağlayıb dirəyə qolumu mənim.

Erməni daşnakları Hüseyni yerə yıxaraq dilini kəsdilər.

Tovuz nənənin söylədikləri:

- Oğlum, qarlı-çovğunlu gün idi. Səhəngi götürüb Arpaçaydan su götürməyə getmişdim. Soyuqdan adamın əli, üzü donurdu. Səhəngi doldurub evə qayıdanda ağ saqqallı bir kişi "Ay bacı, ay bacı, evin kişisi evdədir?"- deyə soruşdu. Başımla işarə edib evə getdim:

- Ay Miryasin, çayxanadan bəri ağsaqqal bir kişi səni soruşdu. Deyəsən yad adamdır.

Miryasin geyinib getdi. Bir müddətdən sonra onlar evə qayıtdılar. Yaxşı yadımdadır, təndir yandırır çörək bişirəndə sacda buğda da qovurmuşdum. Qonaq ayağındakı çarığı çıxarıb qapının arxasına qoydu. Mən döşəkcə gətirib kürsünün yanında oturmaq üçün yer düzəltdim. Kürsünün üstündəki sinidə qoz ləpəsi ilə çətənə və qovurqa qatışığı da vardı. Miryasin qonağın əlindən sazı alıb "Buyur, aşıq, burada əyləş" - dedi. Miryasin əlindəki sazı aparıb farmaşın üstünə yığılmış yorğan-döşəyin üstünə qoydu, gəlib qonaqla əyləşib ayaqlarını kürsünün altına üzatdılar. Çay içdikdən sonra söhbət etdilər. Onda bildik ki, bu, Sallıda ermənilər tərəfindən digərgin salınan Aşıq Cəlildir. Dinc vaxtlar üzünü görməsək də, məlahətli səsə malik, gözəl sözləri qoşan Cəlilin adını eşitmişdik. Bir neçə ay o, bizdə yaşasa da, ya çayxanalarda, ya da başqa kəndlərdə olurdu. Bir dəfə ağsaqqalların toplandığı bir məclisdə ona dedilər ki, ay aşıq, Arpaçayın bir qolu da sizin kənddən keçir. Yaz gəlib, sabah

bayram axşamıdır. Bu qədər çalırsan, oxuyursan, heç Şərur yadına düşmür? Aşıq heç bir söz demədi. "Kamil, mənim balam, bax, (biz bacım Nazpərigilin həyatindəki tut ağacının altında əyləşmişdik) görürsən bu evləri? Bura biçənək yeridir. Çayxananın arxası həmişə camaatın yığıncaq yeri olurdu. Həmin gün - Novruz bayramında hamı bura toplanmışdı. Kimi yumurta döyüşdürür, kimi atbeli oynayır, kimi də, "Yallı" gedirdi. İnsanlar bir az şənələnirdi, sevinirdi ki, erməni daşnakları buradan uzaqlaşıb. Bu şənlikdə Aşıq Cəlil də sazın kökləyib dedi:

- Ay Dizə seyidləri, ağsaqqalları, əhalisi! Dünən boynuma dehin qoydunuz, buyurun eşidin. Bu da sizin arzunuz! Adını siz qoyun.

- Aşıq çaldı, bir də çal, bir də çal.

- Cavanlar aşağı atıb-tuturdular. Bu havanın adını "Şərili" qoydular.

Nazir Əhmədli

DƏRƏLƏYƏZLİ AŞIQ CƏLİLİN SOYKÖKÜ

“Cəlili” aşıq havası ilə öz adını Azərbaycan aşıq sənətinin tarixinə əbədi olaraq yazmış Dərələyöz mahalının Sallı kəndində dünyaya göz açan Aşıq Cəlilin həyatı və

yaradıcılığı çox təəssüf ki, uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmış və yalnız son 30 ildə müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Amma bu yazılarda rəsmi sənədlərə, arxiv materiallarına istinad edilmədiyindən, bəzi məsələlər, xüsusilə onun doğum tarixi və şəcərəsi ilə bağlı problem hələ də öz həllinin tapmamış, bəzi istisnalar xaric, şeirləri toplanmamışdır. Halbuki aşığın tanıyanların, apardığı məclisləri görənlərin yaşadığı ötən əsrin ortalarında daha dürüst məlumatlar toplamaq mümkün idi.

Aşığın ilk ciddi tədqiqatçısı saya biləcəyimiz Əli Şamil 1985-ci ildə həm rus dilində çıxan «Советская Нахичевань», həm də “Sovet Naxçıvanı” qəzetində “El sənətkarlarımız” rubrikasında çap etdirdiyi “Aşıq Cəlil” adlı məqaləsində ilk dəfə onun həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat vermiş, aşığın nəvəsi Aşıq Mirzalinın xatirələrinə əsaslanaraq Aşıq Cəlilin 12 saz havasının müəllifi olduğunu, aşıqlıq sənətini Abbas Dəhridən öyrəndiyini də qeyd etmişdir. Məqalədə müəllifliyi Aşıq Cəlilə aid edilən “Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Ayaq Cəlili”, «Qaytarma», “Sallama gəraylı” (çox vaxt ona “Dərələyəz gəralı” da deyirlər) 5 saz havasının adı çəkilir. Müəllif həmin məqalədə aşığın doğum tarixinə toxunmasa da, şahidlərin söhbətindən Aşıq Cəlilin 1924-1928-cu illərdə vəfat etdiyini və Dizə kəndinin Qəriblər qəbistanlığında dəfn edildiyini bildirir. Ə.Şamil yazır: “Bu aşıqlar özlərindən əvvəl yaranmış saz havalarını yaşatmaq, təbliğ etməklə yanaşı, onlara yeni xallar, yeni güllər əlavə etmiş, bəzən də yeni saz havaları yaratmışlar. Aşıq Cəlil də belə bəstəkar aşıqlardan olmuşdur. Yaratdığı saz havaları vaxtında nota köçürülmədiyindən, haqqında geniş elmi fikir söyləmək, yaradıcılığının spesifik cəhətlərini təhlil etmək olduqca çətinidir” [1; 2].

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının 1987-ci ildə nəşr edilən 10-cu cildində “Cəlili” adlı aşıq havasının müəllifliyi Aşıq Cəlilə aid edilsə də, səhvən onun 18-ci əsrdə yaşadığı göstərilir [3, s.412].

Qulu Kazımov 1989-cu ildə “Qobustan” jurnalında çap etdirdiyi “Aşıq Cəlilin sorağı ilə” [4, səh.21-23] adlı geniş və əhatəli məqaləsində Aşıq Cəlilin doğum tarixi haqqında təxmini rəqəm verir: “Aşıq Cəlil təxminən 1850-ci illərdə Sallı kəndində dünyaya gəlib. Hələ uşaq vaxtlarından saza-sözə könül verib. Aşıq Cəlil gözünü açıb Şair Təhməzi, Dəllək Xələfi, Aşıq Əsədi görüb (*Şair Təhməz məsələsinə qayıdacağıq-N.Ə.*). Qocaların dediyinə görə, Dəllək Xələf aparan məclisin həndəvərinə hamilə qadınları buraxmazmışlar... Cəlilin atası Mehralı kişi də saz-söz həvəskarı imiş və o da şeir məclislərinə gedər, balaca Cəlili də özü ilə apararmış”.

Müəllif belə məclislərdən birində 16 yaşlı Cəlilin İrandan gəlmiş Aşıq Abbasın diqqətini çəkdiyini və onu özünə şeyird götürdüyünü də qeyd edir. Q.Kazımova görə, gənc Cəlil Aşıq Abbasa 4 il şeyirdlik etmiş və onun sayəsində mükəmməl aşıq kimi yetişmiş, müstəqil aşıqlığa başladıqdan sonra səsi-sorağı ətraf mahallara yayılmış, göyçəli Aşıq Ələsgər onu yanına dəvət edərək çalib-oxumasına qulaq asmış və sənətinə yüksək qiymət vermiş, onun yaratdığı və Aşıq Ələsgərin çox xoşuna gələn saz havası da Aşıq Ələsgərin tövsiyyəsi ilə “Cəlili” adlandırılmışdır.

Q.Kazımov həmin məqalədə “Qəhrəmanı” və “Badamı” adlı daha iki saz havasının müəllifliyini Aşıq Cəlilə aid edir.

Aşıq Cəlillə bir kənddə doğulmuş Q.Kazımov Qulu Kəngərli imzası ilə “Ozan” qəzetində [5] çap etdirdiyi və “Erməni lobbisi...Azərbaycan faciəsi” [6] kitabına daxil etdiyi “Aşıq Cəlil kimdir?” adlı məqaləsində də təxminən həmin fikirləri təkrar edir, erməni qırğınları nəticəsində aşığın doğma yurdundan qaçqın düşərək 1923-cü ildə Naxçıvanın Dizə kəndində təxminən 75 yaşında vəfat etdiyini yazır.

Tədqiqatçı K.Dərələyəzli də Aşıq Cəlil mövzusunda diqqət yetirmiş, Q.Kəngərlinin aşığın 1850-ci ildə doğulması haqqındakı ehtimalını qüvvəsində saxlamış və “Dərələyəz od içində” kitabında ilk dəfə Aşıq Cəlilin şeirlərindən nümunələr vermişdir [7, s.236; s.443-451]. Müəllif Aşıq Cəlilin şeirlərini necə əldə etdiy barədə yazır: “1975-80-ci illərdə bacım Nazpərigilə, Dizə kəndinə gedərdim... Bacımgilin qonşuluğunda yaşayan Nərgiz müəllimənin anası Aşıq Cəlilin şeirlərindən bəzilərini yadında saxlamışdı. Aşıq Cəlil altı ildən çox Miryasin ağanın həyətində qalmışdı. Dizə qocalarının dediyinə görə Şərrurda Aşıq Cəlil böyük hörmətə malik olmuş və gözəl şeirləri ilə sayılıb, seçilmişdir” [7, s.447].

Müəllif adı çəkilən kitabına Aşıq Cəlilə aid etdiyi “Peşman olar” gəraylısını, “Hardasan”, “Bilmərəm” və “Olar” adlı üç qoşmanı, “Gözə görünməz” divani-təcnisini və “Üz ola” cığalı təcnisini daxil etmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, 1918-ci ilin hadisələrində müsəlman əhalinin başına gətirilən müsibətlərdən mütəəssir olan Aşıq Cəlil “Hardasan” qoşmasını Abbasqulu bəş Şadlinskiyə xitabən demişdir:

Yapon bu yerlərdə meydan sulayır,

Nijde belimizdə ocaq qalayır.

Yurdumda-yuvamda bayquş ulayır,

Sönür od-ocağım, közüm, hardasan?

Kafir süngüsünə keçir qız-oğlan,

Arpa qayasından qan süzülür, qan!

Qalmadı mahalda ər, sənə qurban,

Şəhid olur oğlum, qızım, hardasan?

Q.Kəngərlidən fərqli olaraq K.Dərələyəzli Aşıq Cəlilin Şərur mahalının Dizə kəndinə pənah gətirdiyini və 1923-cü ildə orada öldüyünü yazır.

K.Dərələyəzli sonradan Aşıq Cəlil mövzusunda yenidən qayıtmış və “Dərələyəz” qəzetində “Aşıq Cəlil yaradıcılığı” adlı məqalə çap etdirmişdir [8]. O, Aşıq Cəlilin şeirlərini Nərgiz müəllimənin anası Tovuz nənədən və onun baldızı Zeynəb nənədən topladığını qeyd etdiyi məqaləsində yazır:

“Atam Aşıq Cəlilin yaradıcılığını gözəl bilirdi. Səkkizinci sinifdə oxuyarkən atamın yaddaşında qalmış Cəlilin şeirlərini dəftərə yazmağa başladım. Yaz və payız ayları Sallılı Aşıq Bəhmənin oğlu Süleymanla bir sinifdə oxuduğum vaxt hər bazar günü Sallı kəndinə gedərdim. Aşıq Bəhməndən və Aşağı Sallı kəndində şair təbiətli İman kişidən təxminən 20-yə qədər Aşıq Cəlilin şeirlərindən toplamışdım. 1964-cü ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutuna qəbul olarkən topladığımı, Cəlilə məxsus 35 şeiri Əkbər İrəvanlıya təqdim etdim və xahiş etdim ki, “Ədəbi Ermənistan” almanaxında çap etdirdsin. Açığını desəm, bir neçə dəfə Əkbər İrəvanlıdan şeirlər barədə soruşdum. “A bala, indi aşıq yaradıcılığına fikir verən yoxdur”,-dedi.

Təəssüf ki, K.Dərələyəzlinin topladığı həmin şeirlər səhlənkarlıq nəticəsində itmişdir.

Professor H.Mirzəyev “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kitabında Aşıq Cəlilin 1850-ci ildə doğulduğunu, 1866-1867-ci illərdə İranlı aşıq Abbas Dəhriyə şeyirdlik etdiyini, sonrakı dövrlərdə Aşıq Alının yanına gedib ondan aşıqlıq sənətinə aid çox şey öyrəndiyini, onun ən böyük ustadının və həmfikirinin Aşıq Ələsgər olduğunu yazır, həm də adı çəkilən 7 saz havasından başqa, “Naxçıvanı” havasının müəllifliyini də Aşıq Cəlilə aid edir və bütün bu mülahizələrində Q.Kəngərlinin məlum məqaləsinə istinad edir [9, s.513]. H.Mirzəyev həmin kitaba müəllifliyini Aşıq Cəlilə aid hesab etdiyi 5 şeir də daxil etmişdir, bu şeirlərin 5-i də K.Dərələyəzlinin “Dərələyəz od içində” kitabındakı şeirlərdir, “Peşman olar” gəraylısı isə

yoxdur [9, s.514-516]. Amma H.Mirzəyev K.Dərələyəzlidən fərqli olaraq mənbə göstərməyib.

H.Mirzəyev, H.İsmayılov və Ə.Ələkbərli tərəfindən tərtib edilmiş “Dərələyəz folkloru” antologiyasında da həmin fikirlər yer almaqla yanaşı, müəllifiyini Aşıq Cəlilə aid etdikləri həmin şeirlər verilmiş, yenə də onların harada və kimdən toplanması məsələsinə toxunulmamışdır [10,s.240-243]. Kitabda “Yüngül Şəri”l, “Ağır Şəri”li” və “Təzə Naxçıvani” saz havalarının müəllifiyi də Aşıq Cəlilə aid edilir.

Ə.Şamil və Q.Kəngərlidən fərqli olaraq H.Mirzəyev də Aşıq Cəlilin Şərur rayonunun Dizə kəndində qaçqınlıq həyatı yaşadığı və orada da öldüyünü yazır. Q.Kəngərli və K.Dərələyəzli Aşıq Cəlilin Vedibasardan olan məşhur el qəhrəmanı Abbasqulu bəy Şadlinski ilə görüşməsindən bəhs edirlər. Ə.Şamilin ehtimalına görə bu müəlliflər Sallılı Aşıq Cəlili Vedibasar mahalının Şahab kəndindən olan və ermənilər tərəfindən 1918-ci ildə faciəli şəkildə qətlə yetirilən Aşıq Cəlillə dəyişik salmışlar. Şahablı Aşıq Cəlilin həyatında baş verən həmin faciəli hadisələr folklorşünas Əziz Ələkbərlinin və Əli Şamilin tədqiqatlarında təsvir edilmişdir [11; 12; 13, s.79].

A.(Səfolu) Alıyevin “Dərələyəz folklorunun regional xüsusiyyətləri” [14] kitabında Aşıq Cəlilin özü haqqında məlumat verilməsə də, bəzi aşıqlardan bəhs edilərkən, onların ustadının Aşıq Cəlil olduğu qeyd edilir.

Əli Şamil 2007-ci ildə Aşıq Cəlil mövzusunda bir daha qayıtmış, Ankarada nəşr olunan “Folklor-Edəbiyyat (Nahçıvan özel sayısı)” dərgisində “Sallı Aşıq Cəlil” adında məqalə çap etdirmişdir [15, s.179-184]. 2007-ci ildə “Dədə Qorqud” jurnalında çap etdirdiyi və Ankarada nəşr olunan məqaləsindən az fərqlənən “Sallı Aşıq Cəlil” məqaləsini tədqiqatçı Ə.Şamilin Aşıq Cəlilin həyat və yaradıcılığının araşdırılmasına sərf etdiyi 22 illik tədqiqatlarının uğurlu finalı adlandırmaq olar [16, s.67-75]. Tədqiqatçı topladığı məlumatları, qaynaqları təhlil edərək, Aşıq Cəlilin 1850 ildə deyil, 1870-ci ildə doğulduğu ehtimalını irəli sürür. Əldə etdiyimiz arxiv sənədləri Ə.Şamilin həqiqətə olduqca yaxın olduğunu göstərdi.

Əli Şamilin musiqişünas Kamilə Axundova-Dadaşzadənin 25.04.1986-cı il tarixli məktubunun yer aldığı həmin məqaləsi başqa bir cəhətdən də diqqətimizi çəkdi. Musiqişünas orada müəllifliyi Aşıq Cəlilə aid edilən “Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Ayaq Cəlili” və Dərələyəz gəraylısı” saz havalarını musiqi baxımından ətraflı təhlil etmiş, qiymətli fikirlər söyləmişdir. K.Axundova-Dadaşzadə öz məktubunda yazır: “Ümumiyyətlə, aşıq havalarının mənşəyi, onların inkişaf yolunun öyrənilməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Onlar həmişə öz əski adlarını mühafizə etmirlər. Təbii ki, müəyyən dəyişikliklərə uğrayırlar. Bir istedadlı aşığın səyi nəticəsində yeni bir dəyişikliyə uğrayır və yeni ad qazanır. Bu xüsusiyyətlər «Cəlili» havaları üçün də çox səciyyəvidir” [16, 70].

Qeyd edək ki, Aşıq Cəlilə aid hesab edilən saz havalarını təhlil etməyi K.Axundovadan Ə.Şamil xahiş etmişdir.

Aşığın sağ qalan yeganə oğlu Aşıq Bəhmən Böyük Vətən müharibəsinə gedib və geri qayıtmayıb. Aşıq Cəlilin Şəhur, yoxsa Babək Dizəsinə köçməsi haqqındakı fikir müxtəlifliyinə sən qoymaq üçün Aşıq Bəhmənin hansı rayonun hərbi komissarlığından cəbhəyə göndərilməsini aydınlaşdırmaq qərarına gəldik. Məlum oldu ki, Aşıq Bəhmən 1842-ci ildə Babək rayon hərbi komissarlığından cəbhəyə göndərilib:

“Mehrəliyev Bəhmən Cəlil oğlu

1900-cu ildə Babək rayonunun Gültəpə kəndində doğulub. 1942-ci ildə Azərbaycan Respublikası Babək rayon hərbi komissarlığı tərəfindən orduya çağırılıb.

Sınavi əsgər Mehrəliyev Bəhmən Cəlil oğlu 1944-cü ildə itkin düşüb”[17, s.188].

Burada iki qeyri-dəqiqliyə yol verilib. Əslində kəndin adı Gültəpə yox, Kültəpədir, ikincisi isə Bəhmən Kültəpədə yox, Sallı kəndində anadan olub, Kültəpə kəndində qaçqınlıq həyatı yaşayıb və oradan cəbhəyə gedib. Bu sənəddən həm də Aşıq Bəhmənin dəqiq doğum tarixinin 1900-cü il olduğunu aşkar etmiş olduq.

Beləliklə, Aşıq Cəlilin və ailəsinin Məmmədrza Dizəsi, başqa adı ilə Kültəpə kəndində qaçqınlıq həyatı

yaşadığı haqqında tədqiqatçı Ə.Şamilin mülahizələri özünü doğrultdu.

Aşıq Cəliln neçə saz havasının müəllifi olmasında fikir müxtəlifliyi olduğu kimi, bunun əksinə olan başqa bir ifratçı mövqe də mövcuddur. Onun müəllifi özünü “aşığı, şair, publisist” adlandıran M.Hüseynlidir. O, yazır: “Gözümü dünyaya açandan, aqlım kəsəndən korifey aşıqları dinləmişəm. Onların əksəriyyəti dünyasını dəyişib. Korifey sənətkarlarımızdan biri də aşığı Əsəd Rzayevin şeyirdi olmuş aşığı Mikayıl Azafıdır. Aşıq Mikayıl Azafı da mənim ustadımdır. Həmişə ustadımla aşığı havalarının yaradıcıları haqqında məlumat toplamışam. Hətta onlarla bu barədə etdiyim söhbətləri maqnitofon lentinə yazdırmışam. Onlardan biri yenə də aşığı Əsəd Rzayevin yetirməsi aşığı Məhəmməd Çovdaroğludur. Onunla söhbətimizdə dedi ki, bir çoxları aşığı havalarını bəstələyən aşıqların adıyla yox, onu yüksək səviyyədə ifa edənlərin adıyla oxuyurlar. O cümlədən, vaxtilə Kolanlı Bəylər tərəfindən yaradılmış, indi isə “Cəlili” və “Ayaq Cəlili” adlanan aşığı havalarıdır. Aşıq Məhəmməd deyir ki, ustadı aşığı Əsəd Rzayev bu havacatları Ağ Aşıq Allahverdi, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər gəncliklərində el məclislərində oxuduqlarını söyləyib. Yəni bu hava Aşıq Sallı Cəlildən çox-çox əvvəllər yaranıb. Bu, aşığı Kolanlı Bəylərə və onun müasirlərinə sayğısızlıq kimi sayıla bilər. Onu da deyim ki, yaşı 90-nı ötmüş aşığı Məhəmməd Çovdaroğlu və onun müasirləri bu həqiqəti gizlətməyiblər”[18].

Göründüyü kimi, dolaşığı ifadə etdiyi cümlələrdən çətinliklə başa düşmək olur ki, M.Hüseynli nəinki qalan

havaları, hətta “Cəlili” havasının da Aşıq Cəlilə aid olduğuna şübhə edərək, onu Kolanı kənd sakini, nə vaxt doğulduğunu və öldüyünü bilmədiyi və yazmadığı Aşıq Bəylərə aid edir. Məqalə müəllifi söhbətin hansı Kolanı kəndindən getdiyini də qeyd etməyib. Məlum olduğu kimi, Şahbuz, Salyan, Ağdam, Tərtər rayonlarında Kolanı adında kəndlər var. Hətta vaxtilə Vedibasarda da Kolanı kəndi olub.

Qeyd etmək lazımdır ki, aşıq M.Hüseynlinin həqiqətdən uzaq “fəlsəfə”sini bir kənara qoyub qeyd etməliyik ki, digər 11 hava bir yana dursun, müəllifliyi heç bir şübhə doğurmayan tək-cə “Cəlili” havası bu böyük sənətkarın adını yaşatmağa kifayətdir.

Aşıq Cəlilin haqqında professor M.Qasımlının “Göyçə aşıq mühitində Aşıq Ələsgər hansı haqqa sahibdirsə, Dərələyəz aşıq mühitində Aşıq Cəlil həmin mövqeyin sahibidir. On beşdən yuxarı şagird yetişdirən Aşıq Cəlilin qardaşı və üç oğlu, daha sonra isə iki nəvəsi də aşıq olmuşdur” [19, s.191; 20, s.164] fikri Aşıq Cəlilin Azərbaycan saz sənətindəki yerini dəqiq ifadə edir.

Haqqında söhbət gedən tədqiqatlarda Aşığın həyatının nə qədər düzgün əks olunduğunu yoxlamaq üçün Dərələyəzin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra rus idarəçilər tərəfindən tərtib edilmiş və vergi toplanması üçün zəruri olan kameral sənədlərə müraciət etdik və axtarışlarımız nəticə verdi. Bunun üçün lazım olan baza məlumatları - Aşıq Cəlilin atasının adının Mehralı, qardaşının adının isə Məhəmməd olması tədqiqatçı-jurnalist Q.Kəngərlinin yazılarında yer almışdır.

Aşıq Cəlilin adının ilk rast gəldiyi 1873-cü ilin Kameral siyahısında onun ailəsi belə qeyd edilmişdir:

“İRƏVAN QUBERNİYASI, NAXÇIVAN QƏZASI

ƏLƏYƏZ kənd icmasına daxil olan

SALLI kəndinin KAMERAL TƏSVİRİ. 1873-cü il.

Xəzinə torpaqlarında yaşayan vergi mükəlləfiyyətli kəndlilər.

İslam dininə mənsub olan tatarlar.

Əkinçiliklə məşğul olurlar.

...

11.19.Hacı Qurbanəli Mahmud oğlu 49 yaşında; onun oğlu Mehdi 7 y;

qardaşı Mehralı 43 y; onun oğlanları: Məhəmməd 15 y; Cabbar 7 y; Cəlil 5 y.

Ailədə 5 qadın var” [21].

Beləliklə, Aşıq Cəlilin 1868-ci ildə doğulduğunu görürük. İndiyə qədərki təxmini 1850 rəqəmi onun yaşının 18 il böyüdüldüyünü göstərir.

Kameral siyahının tərtib edildiyi 1873-cü ildən bu şəxslərin yaşını çıxdıqda, məlum olur ki, Cəlilin atası

Mehralı 1830-cu ildə, qardaşları Məhəmməd 1858-ci, Cabbar isə 1866-cı ildə doğulublar. Göründüyü kimi, Cəlil ailənin kiçik oğludur. Həm də indiyə qədər adını bilmədiyimiz Cabbar adlı daha bir qardaşı var. Mehralı özündən 6 yaş böyük qardaşı Hacı Qurbanəli ilə bir evdə yaşayır. Onların ayrı evinin olmaması qardaşların kasıb olduğunun göstəricisi sayıla bilər, amma Qurbanəlinin həcc ziyarətində olması bu ehtimalı azaldır, çünki kameral siyahıların ilk müəllifi olan İ.Şopen həcc ziyarətinin 600 rubla başa gəldiyini yazır [22, s.704]. Böyük məbləğ olan bu qədər pulu həcc ziyarətinə xərcləyə bilən ailəni kifayət qədər imkanlı hesab etməliyik. Oxucuda aydın təsəvvür yaratmaq üçün qeyd edək ki, 455 kq-a ekvivalent olan o vaxtın çəki vahidi olan 1 xalvar buğdanın da, 1 sağmal inək kimi qiyməti təxminən 6 rubl idi, başqa sözlə, həcc ziyarətinə sərf olunan pula 45 ton buğda və ya 100 sağmal inək almaq olardı [22, s.745; s.795-796].

Bu sənəddən Cəlilin indiyə qədər haqqında məlumat verilməyən babası Mahmudun, əmisi Qurbanəlinin və onun oğlu Mehdinin də adlarını öyrənirik.

Ailədəki 5 qadından ikisini Qurbanəli ilə Mehralının arvadları hesab etsək, bu qardaşların 3 qızının olması da məlum olur, amma onların neçəsi hansı qardaşın qızıdır, bilmirik.

Göründüyü kimi, kameral siyahı 2 rəqəmlə sıralanıb. Buradakı birinci rəqəm, yəni 11 rəqəmi ailənin hazırkı, 1873-cü ilin kameral siyahısındakı, 19 rəqəmi isə əvvəlki,

1859-cu ildə tərtib edilmiş Kameral siyahıdakı nömrəsini göstərir.

İndi bu ailənin 1859-cu ildəki vəziyyətinə baxaq:

“İrəvan qəzası Dərələyəz nahiyəsi kəndlərinin kameral siyahısı.1859-cu il.

SALLI kəndi.

Xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

İslam dininə mənsub olan tatarlar.

19.7.Qurbanəli Kərbəlayı Mahmud oğlu 35 y;

qardaşları: Fərzalı 30 y (onun oğlu Hüseyin 2 y);

Mehralı 29 y (əvvəlki kameral siyahıda yaddan çıxıb); oğlu Məhəmməd 1 y.

Ailədə 5 qadın var” [23].

Siyahıdan məlum olur ki, Kərbəlayı Mahmudun Fərzalı adında daha bir oğlu, Fərzalının isə Hüseyin adında 2 yaşlı oğlu var. Mahmudun Kərbəla, Qurbanəlinin isə Məkkə ziyarətində olması bu ailənin bir tərəfdən dindar, digər tərəfdən isə imkanlı olduğunu göstərir.

1801-ci ildə doğulan Mahmud Alı oğlunun siyahıda olmaması onun vəfat etdiyini göstərir, məlum olur ki, Mahmud 58 yaşına çatmadan ölüb, amma hansı ildə öldüyünü bilmirik.

Mehralının adından sonrakı qeyd onun 1852-ci ilin kameral siyahısında olmadığını göstərir. Amma Mehralı təkcə 1852-ci ilin deyil, 1842-ci ilin kameral siyahısında da unudulub:

“Naxçıvan qəzası Dərələyəz mahalının Kameral təsviri. 1842-ci il.

№18 (39). SALLI KƏNDİ.

Bərgüşad tayfası

...

6.Mahmud Alı oğlu 45 y; oğlu Qurbanəli 20 y.

İslam dininin şiə məzhəbinə mənsubdurlar. 14 Naxçıvan xalvarı əkin yeri var, 18 Naxçıvan xalvarı buğda, 23 Naxçıvan xalvarı arpa əkirlər.

Xəzinəyə məxsus olan bu kənddən qəza mərkəzinə 85, nahiyə mərkəzinə 14 verstdir.

Əkinçilik və xalçaçılıqla məşğul olurlar. Dolanışıqları yaxşıdır.

Torpağı daşlı-gillidir. Öz meşəsi olmadığına görə 5 verst məsafədə yerləşən Hors meşəsindən istifadə edirlər.

14 verst torpağı var, onun 20 xalvarı əkinə yararlıdır. Çay və bulaq suyundan istifadə edirlər.

Biçənəkləri az olsa da, ətraf dağlar yaxşı örüş yeridir.

Buğda, arpa və darı əkirlər.

Kənddə 10 at, 120 iribuynuzlu, 257 xırdabuynuzlu heyvan var.

İmzalar: Xanasanlı tayfasının icma başçısı Əlihüseyn Məşədi Alməmməd oğlu (möhr); kəndxuda Nəbi Kərbəlayı Fətəli oğlu; Bayraməli Səfəli oğlu” [24].

Xatırladaq ki, o vaxt Naxçıvan şəhəri qəza mərkəzi, Keşişkənd isə nahiyə mərkəzi idi.

İ.Şopenin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş Dərələyəz mahalının 1831-ci ilə aid Kameral təsvirində (*qeydiyyatçı katib V.Zolotnitski*) isə başqa qohumları ilə yanaşı, Aşıq Cəlilin atası Mehralının da adı var:

“Naxçıvan əyaləti Dərələyəz mahalının Kameral təsviri. 1831-ci il.

№39.SALLI KƏNDİ.

Bərgüşad tayfası

...

7.Mahmud Alı oğlu 30 y; arvadı Reyhan 30 y; iki oğlu var: Qurbanəli 8 y; Mehralı 1 y; iki qızı var: Mələk 9 y; Hürü 5 y.

Bu kənd Səlimçayın yaxınlığında yerləşir. Ərazisi 14 verstdir, onun 20 xalvarı əkinə yararlı suvarılan torpaqdır. Çay və bulaqların suyundan istifadə edirlər. Az miqdarda ot biçirlər, lakin ətraf dağlar əlverişli otlaqlardır.

Buğda, arpa və darı əkirlər.

Kənddə 75 öküz, 73 inək, 45 buzov, 522 qoyun, 253 keçi, 26 at və 11 ulaq var.

Kənd xəzinəyə məxsusdur”[25, s.89-91].

Dərələyəz mahalının 1831-ci ilə aid Kameral təsvirindən Aşıq Cəlilin nəsil şəcərəsi haqqında ətraflı məlumatlar əldə edirik. Əgər Mahmud doğulan vaxt atası Alının 30 yaşında olduğunu ehtimal etsək, Alı təxminən 1770-ci ildə doğulub. Beləliklə, Aşıq Cəlilin 250 illik şəcərəsini müəyyən etmiş olduq.

Təəssüf ki, kiçik oğlu Aşıq Bəhmənin 1944-cü ildə ikinci dünya müharibəsində itkin düşməsi ilə Aşıq Cəlilin kişi cinsindən olan nəslə gəlib bizə çatmayıb. Başqa bir oğlu Xəlil isə erməni daşnakların 1918-ci ildə Dərələyəzdə törətdiyi qırğınlar zamanı həlak olmuşdur [5].

Aşıq Cəlil haqqında əldə etdiyimiz mühüm məlumatlardan biri də onun etnik mənsubiyyətinin qaraçorluların bərgüşüd tayfasına mənsub olmasıdır.

Qadın adlarının da qeyd edildiyi bu yeganə və qiymətli Kameral təsvirdən Mahmudun atasının, arvadının və qızlarının da adlarını öyrənirik.

Cəlilin nənəsi Reyhan həyat yoldaşı Mahmud kimi 1801-ci ildə, bibiləri Mələk 1822-ci, Hürü isə 1826-cı ildə doğulmuşlar.

1831-ci və 1842-ci illərin kameral siyahılarında Mahmudun yaşında müəyyən fərq də nəzərə çarpır. 1831-ci ildə 30 yaşında göstərilən Mahmudun 1842-ci ildə 41 yaş olmalı idi, amma 45 yaşında göstərilib. Bunlardan hansına üstünlük verilməsinə gəlincə, bu sənədlərlə olan iş təcrübəmiz göstərir ki, 1831-ci ilin Kameral siyahısı daha mötəbər hesab olunmalıdır.

Mehralının özünə gəlincə, 1831-ci ildə 1, 1859-cu ildə 29, 1873-cü ildə isə 43 yaşında göstərilməsi onun 1830-cu ildə doğulduğunu göstərir.

1831-ci və 1842-ci ilin kameral siyahılarında Mehralının özündən böyük qardaşı Fərzalının da adı qeyd edilməyib.

1873-cü ilin Kameral siyahısında Fərzalı Hacı Qurbanəlinin evində yox, ayrıca qeydə siyahıya alınmışdır:

“40.19.Fərzalı Hacı Mahmud oğlu 40 y.

Ailədə 1 qadın var” [21].

Sənəddə Fərzalının oğlu Hüseyinin adı yoxdur, əgər yaşasaydı, 15 yaşında olmalı idi, deməli həmin yaşa çatmadan ölüb. Fərzalının adının üstündən göy karandaşla xətt çəkilib, bu işarə onun da siyahıya almadan sonra vəfat etdiyini göstərir, amma oğlu Hüseyin kimi onun da hansı ildə öldüyü məlum deyil. Tibbin demək olar ki, olmadığı həmin dövrdə insanlar adi xəstəliklərdən, məsələn malyariyadan da ölürdülər.

Müraciət edəcəyimiz sonuncu kameral təsvir 1886-cı ilə aid “Əyal(ailə) dəftəri”dir. Orada Cəlilin ailəsi ayrıca göstərilib:

“ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ qəzasının Ələyəz kənd icmasına daxil olan

SALLI kənd sakinlərinin Əyal (ailə) dəftəri.1886-cı il.

Şiə məzhəbinə mənsub olan müsəlman tatarlar.

Əkinçiliklə məşğul olurlar.

11.11.Hacı Qurbanəli Kərbəlayı Mahmud oğlu 62 y; oğlanları: Mehdi 10 y; Abbas 6 y; İmran 2 y (ailədə 3 qadın var).

46.11.Mehralı Kərbəlayı Mahmud oğlu 56 y;

oğlanları: Məhəmməd 28 y; onun oğlu İsgəndər 2 y;

Cabbar 20 y; Cəlil 18 y; Mahmud 8 y (6 qadın var).

Əslini imzaladılar.1.Müvəkkil edilmiş şəxslər: Hüseyinalı Qoçəli oğlu; İbrahim Kərbəlayı Mahmud oğlu; Hüseyinalı Kazım oğlu. 2.Kəndxudanın müavini Cəfər Hüseyinqulu oğlu; 3.Ələyəz kəndinin kəndxudası Allahverən Kərbəlayı Cəfər oğlu. Savadsız olduqlarına görə şəxsi xahişləri ilə onların yerinə Molla Süleyman Kərbəlayı Şükür oğlu və 4.Məhəllə mollası Axund Əli Molla Səfəralı oğlu imza etdilər.

Əslini tərtib etdi və faktiki yoxlamamı həyata keçirdi: Şərur-Dərələyəz qəza rəisinin müavini Nazaryans.

Düzgünlüyünü təsdiq etdi: Şərur-Dərələyəz qəzasının rəisi (imza)”[26].

Göründüyü kimi, Cəlilin atası Mehralı artıq qardaşı Hacı Qurbanəlidən ayrılıb.

Qurbanəlinin 1873-cü ilin siyahısında 7 yaşında Mehdi adında bir oğlu var idi. Görünür, Mehdi ən azı 10 il bundan əvvəl ölüb, əks halda 23 yaşında olmalı idi. Sonradan doğulan uşağına Mehdi adını qoyan Qurbanəlinin Abbas və İmran adında daha 2 oğlu var. Onlar Cəlilin əmisi oğlanlarıdır.

Cəlilin öz ailəsinə gəlincə, burada onun daha bir qardaşını-8 yaşlı Mahmudu və böyük qardaşı Məhəmmədin 2 yaşlı oğlu İsgəndəri də görürük. Mehralı 1878-ci ildə doğulan sonuncu, dördüncü oğluna atası Mahmudun adını qoyub.

Tədqiqatçılar Ə.Şamil, Q.Kəngərli və başqalarının adını çəkdikləri, Aşıq Cəlilin müasiri olan aşıq və şairləri də bu siyahılarda axtarmaq maraqlı nəticələrə gətirə bilərdi. Onlardan birini-şair Təhməzi müəyyənləşdirmək mümkün oldu:

“SALLI kəndi, 1873-cü il.

24.10.Hacı Əlipənah Məhəmməd oğlu 65 y;

oğlanları: Behbud 34 y; onun oğlanları: Məhəmməd 3 y; Məmmədqulu 2 y;

İbrahim 28 y; oğlanları: Təhməz 5 y; Qulaməli 1 y;

Gülməli 24 y (ailədə 6 qadın var)”.

Göründüyü kimi Şair Təhməz Aşıq Cəlillə eyni ildə, 1868-ci ildə doğulub.

Kənddə ayrı Təhməz yoxdur və onu kiminləsə səhv salmaq mümkün deyil.

Kəndin siyahısında Təhməzin başqa bir əmisi də var:

“41.10.Dünyamalı Hacı Əlipənah oğlu 45 y; oğlanları: Baxşəli 22 y; Yəqinəli 15 y; Möhbəli 14 y; Namazəli 5 y; Qurbanəli 3 y (ailədə 3 qadın var)” [21].

Təhməzin ailəsi 1859-cu ilin kameral siyahısında və 1886-cı ilin Əyal dəftərində də var. Güman edə bilərik ki, bu məlumatlar Şair Təhməzin irsini araşdıracaq gələcək tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz sənədlərin heç birində Dəllək Xələfin adına, yəni Xələf adına rast gəlmədik.

Sonda Sallı kəndi və bərgüşad tayfasının da daxil olduğu qaraçorlular haqqında qısa məlumat verməyi lazım bilirik.

Bizə gəlib çatan məlumatlar bu kəndin əhalisinin Səfəvi xanədanına və Səfəvilər dövlətinə olan sədaqətini

sübut edir. Osmanlı dövləti 1724-cü ildə Səfəvilərin bir çox əraziləri ilə yanaşı, Sallı kəndinin yerləşdiyi Dərələyəz mahalını da işğal etdikdən sonra, vergi yığmaq üçün 1727-ci ildə Dərələyəz mahalının da daxil olduğu Naxçıvan sancağı üzrə müfəssəl dəftər tərtib etmişdilər. Həmin sənəddə Dərələyəzin başqa kəndləri kimi, Sallının da adı var:

“57.DƏRƏLƏYƏZ NAHIYƏSİNƏ TABE OLAN SALLI MƏZRƏSİ

Bu məzrə əvvəllər kənd imiş. Kəndin əhalisi qızılbaş (şiə) olduğuna görə qaçıb getmişdi.

Kənd boş qaldığına görə dəftərə məzrəə olaraq qeydə alındı.

Buğda və vergilərdən əldə edilən gəlir 3.620 ağça”[27, s.186].

Qeyd edək ki, həmin vaxt Sallı əhalisindən başqa, əhalisi qızılbaş (şiə) olan və sallılılar kimi qaçıb gedən daha 3 kənd vardı. Bunlar Şahyurdu, Ərdiş və Kərəköllük kəndləri idi [27, s.9].

Şiə təriqətindən olan bu köçkünlər qonşu əyalətlərə köç etməklə həm öz təriqətlərində qalma fürsəti tapır, həm də təriqətini dəyişmədiyinə görə, osmanlı müftilərinin fitvalarının onlara tətbiq edilməsindən xilas olurdular. Osmanlı idarəsində qalan və köçə bilməyən əhali isə üzde təriqətini dəyişməklə vəziyyətdən çıxıb bilirdi. Lakin səfəvilər osmanlıları tutduqları ərazilərdən çıxardıqdan sonra təriqətlərini dəyişmiş insanlar yenidən əvvəlki

təriqətlərinə dönürdülərsə də, səfəvilərin də, osmanlıların da sərt münasibəti ilə qarşılaşdılar. Səfəvilər həmin şəxslərə mənəvi zərbə olan “dönük”, yəni təriqətinə və məzhəbinə dönük çıxan damğası vurur, osmanlılar isə cərimə tətbiq edərək qeyri-müsəlmanlardan aldıkları baş vergisi olan “bədəli-cizyə” vergisini ödətdirirdilər [28, s.14].

Nadir xan Əfşar Səfəvilər dövlətinin osmanlılar tərəfindən işğal edilən bütün torpaqları kimi, 1735-ci ildə Dərələyəzi də azad etdi və bu yerlərin gələcək sakinləri olan qaraçorlular da bu işdə ona ciddi kömək etdilər. Qarabağda yaşayan Qaraçorlu eli Nadir şah Əfşarın hakimiyyətinə qədər yarımmüstəqil həyat tərzini sürmüş, Nadir Qarabağı osmanlılardan geri almaq üçün gələndə yerli tayfaları öz qoşununa dəvət edərkən, qaraçorlular həvəslə onun təklifini qəbul etmişlər. Onun qoşununda vəzifə alan Qaraçorlu elinin başçısı Rüstəm bəy Osmanlı Sədrəzəmi Abdulla paşanı döyüşdə öldürmüşdür. “Qarabağnamə” müəllifi olan Mir Mehdi Xəzani bu barədə yazır:

“Şul vaxtda ki, Nadir şah Gəncə və Tiflis və İrəvan və Naxçıvan və Şirvanat vilayətlərini osmanlı sultanının qoşununun təsəllütlərindən çıxarıb Abdulla paşa Köprülü oğlu vəzir-i-əzəmi-Rum yüz min qoşun və çox top və tədarük ilə sultani-Rum tərəfindən məmur olub gəlmişdi ki, Nadir şah ilə cəng edə. Nadir şah Gəncə mühasirəsinə məşğul ikən Abdulla paşanın şul əzim əsgərləri ilə İrəvana gəlməyini eşidib Gəncə üstə qoşun qoyub, özü əlli min qoşun ilə Abdulla paşaya müqabil gedib Naxçıvan və İrəvanın Arpa çayında davaları vəqə olub, Rum qoşununu basıb və

Abdulla paşa vəziri-əzəmi Rüstəm bəy Qaraçorlu öldürüb başını Nadir şah hüzuruna gətirmişdi” [29, s.123-124].

Tarixçi alim H.Məmmədovun (Qaramanlı) “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (1727)” kitabına yazdığı ön sözdə qaraçorlularla bağlı maraqlı bir fakta da rast gəlinir.Müəllif qeyd edir ki, həmin “müfəssəl dəftər”dən və başqa mənbələrdən məlum olur ki, Qaraçorlu tayfası tez-tez ermənilərə basqın edir və tutub gətirdikləri erməniləri öz tarlalarında işlədirdilər [28, s.19].

Dərələyəz 1735-ci ildə azad edilsə də, uzun müddət boş qalmışdı. Rusiya imperiyası 19-cu əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlayanda Qarabağ xanlığı müharibənin ən qaynar ərazisi olmuşdu. Qarabağ hakimi İbrahim xan və oğlu Mehdiqulu xandan fərqli olaraq, qaraçorlular öz dövlətinə-təbəəsi olduqları İran Qacarlar dövlətinə sadıq qalmış və Qaraçorlu tayfasının başçısı Nəbi bəylə Mehdiqulu xan arasında nifaq yaranmışdı. Ruslara qarşı döyüşən Qacar qoşunlarının komandanı Abbas Mirzə qaraçorluların sədaqətini görüb, 1811-ci ildə o vaxta qədər boş olan Dərələyəz mahalını Nəbi bəyin başçılığı ilə qaraçorlulara vermiş və onları bütün vergilərdən azad etmişdi. İşğaldan sonra Rusiya dövləti də onların bu imtiyazını saxlamışdı [30, s.80].

Rusiya imperiyası 1827-ci ildə İrəvan xanlığını və Dərələyəz mahalının da daxil olduğu Naxçıvan xanlığını işğal etdi, 1828-ci il fevralın 10-da bağlanmış Türkmənçay

müqaviləsinə görə hər iki xanlığın ərazisi Rusiyanın tərkibinə keçdi [31, s.581-607].

Osmanlılar kimi rus idarəçilər də ilk növbədə vergi toplamaq məqsədi ilə “Kameral təsvir” deyilən sənədlər tərtib edib, əhalini siyahıya aldılar. Belə sənədlərin birincisi 1831-ci ildə, digərləri isə 1842-ci, 1852-ci, 1859-cu, 1873-cü və 1886-cı illərdə tərtib edilmişdir. Uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalan bu mühüm dövlət sənədləri görkəmli şəxsiyyətlərin doğum tarixlərini və başqa məlumatları özündə daşımaqla tədqiqatçılar üçün çox qiymətli mənbə rolunu oynayır. Aşıq Cəlilin doğum tarixi və şəcərəsi də həmin sənədlərin əsasında müəyyən edildi.

Mənbə və ədəbiyyat:

1.А.Шамилов. Ашуг Джалил.// газ.”Советская Нахичевань”, 4.12.1985, №297(1144).

2.Ə.Şamilov. El sənətkarları. Aşıq Cəlil // “Sovet Naхçивanı” qəz,15.12.1985, №291 (14329).

3.Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, C.10, Bakı, 1987.

4.Q.Kazımov.Aşıq Cəlilin sorağı ilə.// “Qobustan” jur., 1989, №3.

5.Q.Kəngərli. Aşıq Cəlil kimdir? //”Ozan” qəz., 29.02.1992, №2(2).

6. Q.Kəngərli.Erməni lobbisi...Azərbaycan faciəsi. Bakı, 1992.

7.K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində. Bakı, 2001.

8.K.Dərələyəzli.Aşıq Cəlil yaradıcılığı.// Dərələyəz qəz., 16.03.2013. №4(24).

9.H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı, 2004.

10.Dərələyəz folkloru (Tərtib edənlər: H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli). Bakı, 2006.

11.Ə.Ələkbərli. Abbasqulu bəy Şadlinski. Bakı, 1996.

12.Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan. Vedibasər mahalı, 1-ci c. Bakı, 2000.

13.Ə.Şamil.Dastanlaşmış ömürlər. Bakı, 2001.

14.A.(Səfolu) Alıyev. Dərələyəz folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı, 2008.

15.Ali Şamil.Sallı Aşıq Cəlil.//Folklor-Edebiyyat (Nahçıvan özel sayısı), N3(51).

16. Ə.Şamil. Sallı Aşıq Cəlil.//”Dədə Qorqud” jur., 2007, N3.

17.Azərbayca Respublikası Xatirə kitabı. 9-cu cild. Bakı, 2009.

18. M.Hüseynli.Cəlili havası kimindir?// “Təzadlar” qəz., 17.01.2015.

19. M.Qasımlı. Ozan-aşıq sənəti. Bakı, 2011.

20.M.Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, 2017.

21.Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.165.

22. И.Шопен. Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской империи. С.Пб, 1852.

23. Erm. Milli Arxivi, F.93. s.1. sax.vah.136.

24. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, F.25, s.2, s.v.6.

25. Dərələyəz mahalının Kameral təsviri (Tərcümə edən, çapa hazırlayan və Ön sözün müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2017.

26. Şərur-Dərələyəz qəzasınının Əyal (ailə) dəftəri. Erm. Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.221.

27. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı), tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı)), Bakı, 2001.

28. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı, 2000.

29. Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, 2006.

30. В.Григорьев. Статистическое описание Нахичеванской провинции. С.Пб, 1833.

31. M.Süleymanov. Türkmənçay müqaviləsi. Bakı, 2015.

DƏRƏLƏYƏZ AŞIQ MÜHİTİ VƏ AŞIQ CƏLİL

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyat söz sənətidir. Söz sənətinin ibtidaisi sayılan ağız ədəbiyyatı incəsənətin məxsusi bir formasıdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik Azad Nəbiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, ağız ədəbiyyatı yarandığı erkən çağlardan etnopsixoloji düşüncə ilə bağlı olub, söz-musiqi-rəqs sinkretizmində formalaşaraq tarixlə yoldaşlıq etmişdir. Onun özünəməxsus spesifik təbiəti, zəngin yaradıcılıq ənənələri, sadədən mürəkkəbə, həmçinin, mürəkkəbdən sadəyə istiqamətlənən, daimi yüksəliş və enişdə olan poetik strukturu, bir-birilə qarşılıqlı əlaqə, təmas və zənginləşmədə yaranan janrlaşma prosesi vardır ("Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə" V Uluslararası Folklor Konfransının materialları, Bakı 2007, səh 10).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin janr xüsusiyyəti vardır: əmək və mərasim nəğmələri, xalq oyunları(dramlar), atalar sözü, məsəllər, tapmacalar, nağıllar, əfsanələr, lətifələr, bayatılar, xalq mahnıları, uşaq folkloru, aşıq poeziyası, dastan, vücudnamə və i.a.

Dünya xalqları içərisində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı janr zənginliyi ilə seçilir. Hər bir janr özünəməxsus ideyası, məzmun bitkinliyi, məna dəyəri, ibrətamiz məziyyətləri, konkretliyi, dünyəviliyi ilə seçilir. Dünyanın tanınmış folklorşünasları bu həqiqəti öz yazılarında dönə-dönə etiraf etmişlər.

Azərbaycan folklorunda aşıq poeziyası, aşıq sənəti daha geniş yayılmış, çoxşaxəli formada regionlaşaraq ədəbi mühitə, ədəbi məktəbə çevrilmişdir. Aşıq poeziyasının yaratıcıları poetik düşüncəyə malik xalq sənətkarları - şair və aşıqları olmuşlar. İlk öncə "ozan", "yanşaq", sonralar "aşıq" kimi formalaşan şəxslər elin, xalqın nəğməkarları kimi tanınmışlar. Dünya miqyaslı bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli aşıq sənətindən bəhs edərkən yazırdı ki, aşıq xalqa, kütləyə daha yaxındır, xalqın arzu-istəyini, narazılığını, güzaranını, ictimai-durumunu yaratıcılığında daha aydın, daha parlaq əks etdirir, çünki o, xalqa daha yaxındır, xalqın yaratıcılığıdır.

Apardığım araşdırmalar zamanı informatorların söylədikərinə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, aşıqlar yalnız gəraylı, qoşma, təcnis, ustadnamə, duvaqqapma, dastan söyləyən və yaradan el nəğməkarı kimi yox, həm də müdrik şəxsiyyət, aqıl ağsaqqal, humanist, hər şeydən xəbərdar, yoxsula, kasıba əl tutan, dərdinə şərik olan, ərzini yuxarılara çatdıran, yol göstərən, məsləhət verən qayğıkeş bir şəxs kimi də tanınmışlar.

Qədim tarixi kökə bağlı olan, xalqın ruhundan qida alan aşıq sənətinin, o cümlədən, Dərələyəz mühitinin öz yeri var. Bələ ki, Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Kəlbəcər və Şərur mahalları ilə qonşu olan Dərələyəz mahalı da özünün aşıq ədəbi mühiti ilə daim inkişafda olmuş, qonşu bölgələrin aşıq sənətkarlığı ilə qaynayıb qarışmışdır. Elə aşıqlar olmuşdur ki, müəyyən səbəblərdən gah bu, gah da qonşu mahalda yaşamış, el şənliklərinin aparıcısı olmuşdur. Bu məsələ bəzən araşdırıcıların mübahisələrinə də səbəb olmuşdur.

Bəzən eyni adı daşıyan aşıqları ayırd etmək belə çətinlik törətmişdir.

Dərələyəz aşıqlarının bu günə kimi əldə olan siyahısına nəzər yetirək: Aşıq Nəbi (Cırranlı- İstisu), Aşıq Əhməd (İstisu), Aşıq Avdilləzim (Bulaqlar), Aşıq Bulud (Terp), Aşıq Bilal (Zeytə), Aşıq Qoşnalı (İstisu), Aşıq Behbud (İstisu), Aşıq Baloş (İstisu), Aşıq Cəlil (Sallı), Aşıq Qəhrəman (Hors), Aşıq Fətulla (Novlar), Aşıq Mehdi (Herher), Aşıq Qulu (Sallı), Aşıq Bəhman (Sallı), Aşıq Mirzalı (Sallı), Aşıq Həşim (Cul), Aşıq Paşa(Hors), Aşıq Xanlar (Herher), Aşıq Məhəmməd (Füqara Məhəmməd) Amağu, Aşıq Əli (Terp), Aşıq Fərman (Terp), Aşıq Həmid (Kotanlı), Aşıq Hüseyn Arpaçaylı (Arpa), Aşıq Qafar (Axta), Aşıq Firidun (Cul), Aşıq Nəsib (Qovuşuq), Aşıq Şükür (Tarp), Aşıq Abdulla (Göyəbas), Aşıq Məmmədağlı (Hors), Aşıq Aypara (Cermuk-İstisu), Aşıq Bəylər (Sallı), Aşıq Kirman (Terp), Aşıq Səyyub (Zeytə), Aşıq Məhəmməd (Cırranlı), Aşıq Qərib Mamedov (Zeytə), Aşıq Məhəmməd (Keşkənd), Aşıq Müzəffər (Qaravəng), Aşıq Əli (Çivə), Aşıq Bərxudar (Qurdqulaq), Aşıq Kərəm (Hors), Aşıq Qaçay (Kotanlı) və başqaları.

Yuxarıda adları qeyd olunan aşıqların əksəriyyətinin yaradıcılığından nümunələri dərələyəzli ziyalılar professor Həsən Mirzəyə təqdim etdilər, o da həmin məlumatları "Dərələyəz folkloru" kitabında (Bakı 2006) vermişdir. Bir sıra aşıqların adı, kəndi bəlli olsa da, bədii nümunələri əldə olmasa belə, həmin aşıqların adları da kitaba salındı. Aşıq Novruz (XIX əsr, Zeytə), Aşıq Musa (Zeytə), Aşıq Məmmədağlı (Hors), Aşıq İbrahim (Hors), Aşıq İbad

(Herher), Aşıq Nəcəf (Qurdqulaq), Aşıq Qaçay (Aşıq Avdilləzimin oğlu Bulaqlar), Aşıq Zeynəb (Ertiş), Aşıq Cabbar (Təcnis Cabbar- Göyərçin), Aşıq Qurban (Amağ), Aşıq Sərxan Alxan oğlu (Gomur), Aşıq Zalxan Alxan oğlu (Gomur), Aşıq Allahverdi İsmayıl oğlu (Gomur), Aşıq Məhəmməd (Qaravəng).

Atam Abdulla, dayım Mahmud, əmim Aşıq Behbudun dediyinə görə, aşıq Nabat əslən Dərələyəzin Paşalı - Əzizbəyov bölgəsindəndir. Atam Aşıq Nabatın qardaşlarını yaxşı tanıyırdı. Söyləyirdi ki, Nabat aşıqlığa başlayanda qardaşları ona qadağa qoydular. Nabat isə iradəsindən dönmədi. Qardaşları onu evdən, kənddən qovdular. Nabat Cırranlılı Aşıq Əhməd və İstisulu Aşıq Behbuda qoşulub Şərura gedir. Bir müddət onlarla Şəzur mahalında aşıqlıq edir. Belə ki, Dərələyəz aşıqları adətən payız ayından Şərura gedər, el şənliklərini idarə edərtilər. Axşamlar dövrən qurar, meydan açar, el yaylağa köçən ərəfədə, yazda isə kəndlərinə dönərtilər. Aşıq Nəbi və Aşıq Behbud geri dönür, Nabat isə Şəsurda qalır. O, Şəsurda bir nəfərlə ailə həyatı qurur və aşıqlıq sənətini davam etdirir. Sonralar məşhur aşığa çevrilir və doğmalarının yanına dönmür. Demək, Aşıq Nabat dərələyəzlidir.

Bu yazıda Dərələyəzin tanınmış aşığı Aşıq Cəlildən daha geniş danışmaq istərdim.

Aşıq Cəlil, yaxın qohumlarının söylədiyinə görə, təxminən 1850-ci ildə Sallı kəndində aşıq ailəsində doğulub. Həmin kənddə həm söz xiridarları - el şairləri, həm də şair-aşıqlar çox olmuşdur. Bu kənddən olan Aşıq Əsəd,

Dəllək Xələf kimi tanınan Aşıq Xələf, Aşıq Qulu, Aşıq Bəhmən, Aşıq Mirzalı, Aşıq Bəylər, şair Təhməz, şair Alhüseyn, şair Ağamməd, şair Rzaqulu, şair Rəhman, Sübhan qardaşları həqiqətən sazın və sözün xiridarları olmuşlar. Dərələyəz də digər bölgələrimiz kimi dəfələrlə xain erməni təpkisinə, erməni hücumuna məruz qalmış, yurddaşlarımız pərən-pərən düşmüşlər. 1918-ci ildə Türkiyədə "Paşa" rütbəsi qazanmış Andranik, Yapon, Nejde, Dro türklərə qarşı dönük çıxdıqdan sonra orada duruş gətirməyib Arazın bu tayına keçərək məkrli surətdə, Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan yaratmış, türk və azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmağa başlamışlar. Onlar ilk hücumlarını Verdibasar, Şərur-Dərələyəz mahallarına etdilər. On minlərlə türk-azəri övladlarını vəhşicəsinə qətlə yetirdilər, yuzlərlə azərbaycanlı kəndlərini xarabalığa çevirdilər. İnformatorlar bu hadisələri söyləyəndə göz yaşlarına hakim ola bilmirdilər.

Aşıq Cəlil də bu hücum zamanı ailəsi ilə Şərurun Dizə kəndində məskunlaşır. Həsən Mirzeyevin "Dərələyəz folkloru" kitabında Aşıq Cəlilin Aşıq Abbasın şeyirdi olduğu qeyd olunur. Ola bilsin ki, o, ilk əvvəl Aşıq Abbasın şeyirdi olsun. Aşıq Behbud söyləyirdi ki, o, özü və sallılı Aşıq Cəlil uzun müddət Cırranlılı Aşıq Nəbidən bu sənətin sirrlərini öyrənmiş, onunla bərabər Dərələyəz, Göyçə, Kəlbəcər, Qara Kilsə (Sisian), Laçın, Zəngəzur, Vedibasar və Şərur mahallarında toylar etmiş, payız-qış mövsümündə "Dastan axşamları", "Dövrən axşamları"nda kütlə qarşısında çıxışlar etmiş, xalqımızın folklor nümunələrinin təbliğçisi olmuşlar. Aşıq Behbud onu da söyləyirdi ki, biz

üçümüz olanda mən balabanda ifa edir, Aşıq Nəbi və Aşıq Cəlil isə ifalar edir, dastan söyləyirdilər. Başqa aşıqlarla da bəzən məclislərdə rastlaşsaq da, bizim üçlük həmişə kütlə tərəfindən xüsusi rəğbətlə qarşılanırdı.

Aşıq Behbud maraqlı bir əhvalat söylədi. Onu da deyim ki, mən 1967-1976-cı illərdə Dərələyəz mahalının Yeğeqnadzor və Əzizbəyov rayonlarının bütün kəndlərini gəzib-dolaşmış, ağsaqqal-ağbirçəklərin, el şairlərinin, aşıqların, ziyalıların Dərələyəz mahalının tarixi, toponomiyası, coğrafi mövqeyi, folkloru, tanınmış adamları, bir sözlə, Dərələyəz haqqında nə varsa, onun haqqında müsahibə aparmış, çoxlarının səsinə maqnitafonun lentinə köçürmüşəm. Həmin topladığım materialların nəzərə çarpan hissəsi "Dərələyəz dəhşətləri", "Qaçaq Səfo (Səfəralı)", "Sazlı-sözlü Dərələyəz", "Ellər niyə gəlmədi", "Dərələyəz folklorunun regional xüsusiyyətləri", "Dərələyəzli günlərim" kitablarımda və həmçinin, Dərələyəzin Ziyalı oğlu Həsən Mirzənin "Dərələyəz mahalı", "Dərələyəz folkloru" və digər kitablarında, müxtəlif qəzet və jurnallarda, xüsusən "Dərələyəz" qəzetində nəşr olunmuşdur. Arxivimdə müəyyən əlyazmalar qalır. Qismət olsa, onları da çap etdirmək istəyindəyəm. Arxivimdə Aşıq Behbudun vaxtilə söylədiyi maraqlı və indiyə kimi heç yerdə çap olunmayan bir əhvalatı sizlərə təqdim edirəm:

Arxalıq əhvalatı

Payız gəlmişdi. Bütün kəndlərdə taxıl və ot biçini başa çatmışdı. Hamı qış tədarükü görürdü. Dərələyəzdə qış uzun çəkdiyindən qışa xüsusi hazırlıq görülərdi. Belə ki,

təndirdə, buxarıda yandırmaq məqsədilə odun, kərmə, mal-heyvanın ot-alafı toplanır, adamlar ailələrinə qısa ərzaq tədarükü görürdülər. Dərələyözllilər əlavə tədarük etdikləri yağ, pendir, qovurma, buğda, ağacdan hazırlanmış qışıq, çömçə, təhnə, nehrə, yun darağı, cəhrə, xüsusi kollardan (gərməşo, tubulğa) hazırlanmış çalğı (iri süpürgə, həyət-bacanı süpürmək üçün), qax və s. aparıb Şərurda satar, yaxud parçaya, qəndə, çaya, düyüyə və digər ərzaq və ya məişət əşyalarına dəyişirdilər. Bəzi sənətkarlar - aşıq, daş və ya taxta ustası, bəzi iş bacaranlar payızdan yaza kimi Şərur, Naxçıvan bölgəsində çalışır, ailəsinə pul qazanar, yazda elatla-tərəkəmələrlə birgə kəndinə dönərdilər. Yaşlıların söylədiklərinə görə, aşıqlar xasiyyətlərinə, səslərinin uyuşmasına və digər xüsusiyyətlərinə görə cütlik, üçlük yaradırdılar: iki saz aşığı və bir balabançı. Belə üçlüklər əsasən uzunmüddətli səfərlərdə formalaşırdı.

İnformatorların dediyinə görə, Aşıq Nəbi, Aşıq Cəlil və Aşıq Behbud daim Naxçıvan, Şərur, Təbriz, Dərbənd, Zəngəzur, Qarabağ mahallarına birlikdə səfər edərdilər. Onu da qeyd edirəm ki, Aşıq Behbud balabançı olmaqla yanaşı, həm də saz aşığı və şair idi. Əksər halda öz şeirlərini oxuyardı, məclislərdə bədahətən şeir deməyi də varıymış. Aşıq Nəbi də, Aşıq Cəlil də söz sahibi idilər, özlərinin çox gəraylı, bayatı, qoşmaları mövcuddur.

Bir payız fəslində Aşıq Nəbi Aşıq Cəlilə xəbər yollayır ki, bəs filan günü hazır olsun, Şərura səfərimiz var. Adət beləydi ki, aşıqlar hər səfər zamanı xüsusi tədarük görərdilər. Belə ki, paltarlarını təzələyər, sazlarının köynəyinə xüsusi bəzək vurdurar, xüsusi qəlyan, tütün qabı,

müştük və ya səyyah üçün lazım olan digər əşyalar götürərdilər. Aşiq Nəbi keçən səfərlərin birində Dərbənddən mahud və astar üçün məxmər alıb gətirmişdi ki, dərzi Mirəsəd və xanımı Çiçək ona bir çuxa-axalıq tiksin. Səfər qabağı bir gün parçaları götürüb Mirəsədgilə gəlir ki, ay Mirəsəd, mənə bir yaxşı axalıq tik, Şərura səfərim var. Mirəsəd söyləyir ki, ay Nəbi, sifarişim çoxdur, birdən çatdırmaram, sən də səfərdən qalarsan. Apar qonşu kəndlərə, bəlkə tikib vaxtında çatdırsınlar. Nəbi də dirəşir ki, yox, hələ Dərbənddə olarkən dostlara demişəm ki, Mirəsədə tikdirəcəm. Özü də sənə Çiçəyin tikdiyi axalığa söz ola bilməz. Behbuda tikdiyiniz axalığın əvəzi yoxdur. Birtəhər Mirəsəd razılaşır və Çiçəyə buyurur ki, ay arvad, əlimdə vacib işim var, Nəbinin ölçüsünü götür, görək birtəhər eliyə bilərikmi? Nəbi tez-tez ölçü götürən Çiçəyə söyləyir ki, ay Çiçək bacı, parça boldu, sən Allah, ölçünü gen-bol götür, məclisdə bilirsən, hərəkətdə oluruq, tərləyəndə ətimə yapışmasın.

Sən demə, Nəbi belə deyirmiş ki, birdən Çiçək ölçüdən qısıb, parçalardan özünə götürər. Çünki çox dərziyərin peşəsidir, parçadan qısıb ölçülərinə götürürlər. Nə isə, vaxt tamam olur, Nəbi gəlib axalığı götürür, tələsdiyindən heç əyninə də geyinmir. Mirəsəd söyləyər ki, ay Nəbi, sən öl, sifariş çox idi, araya salıb biçdim. Bu gecə səhərə kimi Çiçək də işləyib, ancaq qurtarıb. Aşiq Nəbi Mirəsədə şax bir yüzlük verib, cox razılıq edir və tələm-tələsik evə qayıdanda görür ki, Aşiq Behbud atın üstündə onların həyatında gözləyir. Tez içəri keçir, axalığı səliqə ilə xurcunun bir gözüne qoyur və ata minib yola düşürlər.

Axşama yaxın Sallıya çatırlar. Atları Aşiq Cəlilin həyətinə sürürlər. Baxırlar ki, Aşiq Cəlilin atı hazır vəziyyətdə həyətdə bağlıdır. Aşiq Cəlil və xanımı bayıra çıxıb qonaqlara “Xoş gəldin” eləyir, içəri dəvət edirlər. Aşiq Nəbi digər yoldaşlarına nisbətən yaşlı olduğundan həmişə onun məsləhətinə qulaq asardılar. Adəti üzrə aşiq Nəbi söyləyir ki, gecdir, biz yolda çörək yemişik, tez atlan çıxacaq. Qaranlıq düşməmiş Çalxan dərəsini keçək, yoxsa gədə-güdə əlinə keçərik. Gedib Buzqovda Səlimbəygildə istirahət edərik. Sabah axşam toyun vədəsidir, arxalığa görə bir gün gecikmişik. Vaxtında çatmasaq, həm yalançı olarıq, həm də toy əldən çıxar.

Razılaşıdıqdan sonra atlara süvar olub yola düşürlər. Atları bir qədər yeyinləşdirib şər qarışmamış Çalxan dərəsini keçib, çıraqlar yanan çağı Səlim bəyin həyətinə yetişirlər. Səlim bəy onları çox yüksək hörmətlə qarşılayır, axşama təntənəli bir qonaqlıq təşkil edir. Kəndin sayılıb-seçilən kişilərini dəvət edir. Digər bəylərin xahişi ilə gecə burada çal-çağır da olur. Aşiq Nəbi, Aşiq Cəlil, Aşiq Behbud öz məharətlərini göstərirlər və başlarına xeyli pul tökülür, xeyli ənam alırlar. Səlim bəy gecənin bir vaxtı buyurur ki, a bəylər, aşıqlar uzun yol gəliblər, yorğundular. Sabah Şahtaxtda Budaq bəyin oğlunun toyuna dəvətlidilər. Düzdü, bizim sözüümüzü yerə salmadılar, yaxşı da dövrən etdilər. İcazə verin qurtaraq, qonaqlar dincəlsinlər. Hamı razı olur və bəylərdən biri - Nəsim bəy buyurur ki, elə yaxşı oldu gəldiniz, onsuz da sizə ismaric göndərəsiydim, iki həftədən sonra kiçik oğlum Əsədin toyudur. Həmin toyu siz aparacaqsız, bir gün əvvəl bizdə olarsız. Bu da beh. Sonra

beş dənə şax Nikolay yüzlüyünü Aşiq Nəbinin sazının üstünə atır. Əlavə edir ki, toyda nə qədər yığmağınızdan asılı olmayaraq, hərənizə bir onluq qızıl hədiyyə edəcəyəm.

Qonaqlar dağılır, aşıqlara yuxarı mərtəbədəki otaqların birində yer salınır. Onlar otağa yatmağa gedirlər. Aşiq Nəbi sazın köynəyindəki pulları yerə töküb söyləyir ki, a Behbud, say görüm nə qədərdir? Aşiq Behbud yaşca kiçik, həm də savadlı bir gənc idi. Aşiq Behbud hesablayıb deyir ki, Nəbi əmi, burada iki min yeddi yuz manat pul var, buyur.

Sübh tezdən durub Şərrü süddaşı, bal, qaymaqla səhər yeməyini yeyib Şahtaxta yola düşürlər. Günorta Budaq bəyin həyətinə yetişirlər. Budaq bəy aşıqların vaxtında gəlişlərinə çox sevinir və narahatlığını da onlara bildirir. Söyləyir ki, mən sizi dünən gözləyirdim. Gecikməyinizə çox narahat olsam da, mütləq gələcəyinizə inanırdım, əmin idim.

Aşıqların atlarını xüsusi qulluqçular çəkib aparırlar. Onlara ayrılmış otaqda rahatlanmaları, paltarlarını dəyişməyi təklif etdilər. Aşıqlar yerbəyer olduqdan sonra çay süfrəsi, yemək təşkil olunur. Aşıqlar həyəətə düşür, bağda gəzintiyə dəvət olunurlar.

Toya xüsusi hazırlıq görülmüşdü. Xalçalarla bəzədilmiş iki böyük mağar-çadır hazır idi. Bir neçə erkək dana, onlarla erkək quzular kəsilib ağaclardan asılmış, sıra ilə cərgələnmiş ocaqların üstündəki iri mis qazanlar pıqqır-pıqqır qaynayırdı. Nə isə, bəyin həyətinə xüsusi canlanma vardı. Hiss olunurdu ki, qonaqları çox olacaq. Aşıqlar kişi

məclisi keçiriləcək mağara daxil olurlar. Mağar xüsusi bəzədilmişdi, hər yan xalı-xalça idi. Aşıqlar bir-birinə baxıb təəccüblərini gizlətmədilər. Necə dövrən edəcəklərini, hərəkət edəcəkləri trayektoriyanı əvvəlcədən planlaşdırdılar. Sonra onlar üçün ayrılmış yerdə, çardağın altında nahar edib, bəylə bir qədər söhbətləşəndən sonra dincəlmək üçün onlar üçün ayrılmış otağa qalxırlar. Sazlarını, balabanı kökləyib, aşıq libaslarını qulluqçulara verib ütülədirirlər, arxalığın bər-bəzəyinə baxıb xoşhal olurlar. Nəbi yenə də arxalığı geyinmədi, söylədi ki, ilkini axşam toy başlayanda geyinəcək. Aşıq Cəlil dedi ki, ay Nəbi əmi, arxalığı bir geyin baxaq görək necədi, üstünə otururmu? Nəbi də öz növbəsində, ay Cəlil, sən də elə Behbud kimi deyirsən geyin baxaq. Ay uşaqlar, Mirəsədin tikdiyi paltara söz ola bilməz. Yoldaşlar daha heç nə deməyib hərə öz hazırlığını, axşama tədarükünü, ehtiyatını gördü, pal-paltarlarını, xrom çəkmələrini silib təmizləyir, ayrıca bir yerə qoydular ki, axşam qarışıqlıq olmasın.

Qonaqlar axışıb gəlməkdə, nökər-naib qonaqları qarşılamaqda, yemək mağarına dəvət edib qulluq göstərməkdə idilər. Aşıqlar isə bu mənzərəni yuxarı mərtəbədən seyr edir, aralarında axşamkı məclisin ağır olacağı haqqında fikir mübadiləsi aparırdılar. Gələn qonaqlar, bəylər Budaq bəydən, onun qardaşlarından toyu kimin, hansı aşıqların aparacağını soruşanda ev sahibləri aynabənddə oturan Aşıq Nəbini, Aşıq Cəlili və Aşıq Behbudu göstərib fərəhlə söyləyirdilər ki, aşıqlarımız Dərələyəzin say-seçmə aşıqlarıdır. Onları bütün el-oba

tanıyır, çox məşhurdular. Tanıyanlar təsdiq edir, tanımayanlarsa “Axşam baxıb-əşidərik”, - söyləyirdilər.

“Aşıq Nəbi, ay uşaqlar, axşam gərək çox diqqətli olaq, bu toyda bir ad qoymalıyıq ki, səs-sorağı hər mahala yayılsın”, - deyib başını yırğalayır. Aşıq Cəlil isə “Nəbi əmi, narahat olma, sən özünü bərk saxla, mənlə Behbud gör neyləyəcəyik. Allaha şükür, ovqatımız da, səsimiz də yerindədi. Dünən də ki, birillik qazanc əldə etmişik, siftəsi yaxşı gətirdi, inşallah, bu səfərimiz yaxşı olacaq”, - dedi.

Toya gələnlər yemək mağarında yeməklərini yeyib bayıra çıxır, bir-birilə söhbətlər edir, axşamın düşməsini, çal-çağır mağarına keçməyi səbrsizliklə gözləyirdilər.

Axşam düşdü, qonaqlar, hər kəs yerini tutduqdan sonra Budaq bəyin qardaşı Saday bəy aşıqları xüsusi bəzədilmiş, saz məclisi keçiriləcək çadıra dəvət etdi. Aşıqlar paltarlarını geyinib musiqi alətlərini, arxalığ, çuxalarını, toy çamadınını götürüb aşağı düşdülər və çadıra - mağara daxil oldular. Onları xüsusi alqış və çosqu ilə qarşılandılar və onlar üçün ayrılmış yerə dəvət olundular. Aşıqlar sazlarını köynəkdən, balabançı isə balabanı çamadandan çıxarıb bir daha köklədilər, o baş-bu başa var-gəl edib hazır olduqlarını sanki bildirmiş kimi, məclisin sahibi Budaq bəyə baxıb icazə istəyirmiş kimi baxışdılar. Budaq bəy adəti üzrə hər aşığın sazının və balabançının balabanının üstünə şax yüzlüklər qoyub “Aşıq Nəbi, Aşıq Cəlil, Aşıq Behbud, deyəsən alətlərin səsi çıxmır, buyurun görək”, - dedi.

Aşıq Nəbi və Aşıq Cəlil məclisi adəti üzrə “Ustadnamə” ilə açdılar, sonra məzəli gediş və əhvalatla bəylərə müraciət edərək, “Buyurun, istəyinizi söyləyin. Hansı havadan, kimdən, nədən eşitmək istədiyinizi bildirin, qulluğunuzda hazırıq”, - dedilər.

Məclis qızışdı, nə qızışdı. Bəylər sifarişi sifariş dalınca verir, aşıqlar isə hər şeyi yerli-yataqlı, xüsusi zəngülələrlə, avazla hamını feyziyab edir, onları musiqinin sehrinə salmışdılar. Pul da ki, xəzəl kimi aşıqların başına tökülür, papaqlarına sancılırdı. Məclisin bir məqamında Aşıq Nəbi həmkarlarına göz işarəsi verib dastana keçməyin məqamı gəldiyini bildirdi. Onlar qiyafətlərini dəyişmək məqamına da çatmışdılar. Behbud və Cəlil vəznəli çuxalarını, Nəbi isə yenicə tikdirdiyi, əzizlədiyi arxalığı geyinib ortalığa düşdülər. "Novruz və Qəndab" dastanı sifariş olundu. Aşıqlar dastana başlayıb o baş-bu başa addımladıqca arxalığın Nəbinin bədəninə çox yekə olduğu hiss olunurdu. Arxalıq Aşıq Nəbinin sərbəst hərəkət etməsinə mane olurdu. Ətəyi gödək, qolları uzun, bədəninə isə rahat oturmurdu. Bu hal bəylərin də gözündən yayınmadı. Bir-birilərinə baxıb qımışır, gülümsəyirdilər. Aşıq Nəbi də, Aşıq Cəlil və Aşıq Behbud da pərt olmuşdular. Bu vəziyyətdən çıxmaq lazımı idi.

Məlum olduğu kimi, hər 3 aşığın bədahətən şeir deməyi varıydı. Aşıq Nəbi pərtliyini bürüzə verməməyə çalışır, adətən dastanın bir məqamında həmişə dinləyiciləri yormamaq məqsədilə ya bir yığcam bəmzə əhvalat, ya da satirik, bəmzə şeir nümunələrini ifa edər, dinləyicilərin yorğunluğunu çıxarar, yuxulayanları ayıldardılar. Elə həmin

məqamda Aşıq Nəbi həmkarlarına göz vurub "Şərili" havacatı üstündə görün bu pərtlikdən necə çıxmağa çalışacaq:

Aşıq Nəbi:

Heç tərifə gəlməz padşah libası,

Məxmərdən güləcə, mahuddan xası.

Qolları üstündə bəzbənd duası,

Bədnəzər gözüne gələr arxalıq.

Elə bu heynidə aldı görək bədahətən Aşıq Cəlil nə dedi:

Arxalıq əlindən gəlib amana,

Səni qatlayıban bir bükən gərək.

Səfər edib qədəm bassan bir yana,

Dalına almağa bir örkən gərək.

Aşıq Nəbi:

Uzunu boyuma çatmır ki, çatmır,

Bu necə paltardı, ürəyə yatmır.

Tikişi, forması heç məni açmır,

Məni dərd-qəmə bələr arxalıq.

Aşıq Cəlil:

Heç tərifə gəlməz zilan əntəri,

Qolları uzundu, ətəyi geri.

Behbud söylər, “düzəltdir yeri”,

Mən deyən təhərdə bir tikən gərək.

Aşıq Nəbi:

Nəbi deyər bu don mənə gödəkdi,

Əslini axtarsan, dörd top qədəhdi.

Biçən Mirəsəddi, tikən Çiçəkdi,

Canıma od-alov çilər arxalıq.

Aşıq Cəlil:

İynə satan, iynən qalsın mirasa,

İynəsi pərdidi, ildızı kasa.

Aşıq Cəlil, sən danışma, xülasa,

Təzədən onu bir sökən gərək.

Söz tamam olur, məclisdəkilər də işin nə yerdə olduğundan xəbərdar olur və gülüşürlər. Aşıqlar da həmin pərtlikdən beləcə canlarını qurtarırlar.

Çadırda isti olduğundan arxalığ və çuxalarını çıxarıb dastanı xüsusi şövqlə davam etdirirlər.

Toy 3 gün, 3 gecə davam edir. Aşıqlar gündüzlər qız-gəlin, axşamlar isə bəylər, kişilər üçün çalıb oxuyur və xeyli qazanc əldə edirlər. Toyun sonuncu günü "Duvaqqapma" ilə toyu yekunlaşdırır və hamıya toylu-düyünlü günlər arzulayırlar.

Bu əhvalatı vaxtılıq çox gənc yaşlarından Aşıq Nəbi və Aşıq Cəlilin balabançısı olmuş Aşıq Behbud 1960-ci ildə 78 yaşında olarkən söyləyib.

Akif Axundov

AŞIQ CƏLİL

Aşıq xalqın sevimlisi, onun qəlbinə, ürəyinə ən yaxın olan sənətkardır. O, xalqın şad və qəmgin günlərində onlarla birgə sevinib kədərlənir. Elə buna görə də aşıqlar da, aşıq sənəti də xalq arasında sevilir, əzizlənir, daim hörmət və məhəbbətlə qarşılır. Ustad sənətkarlara görə aşıq hər şeydən əvvəl xalqın dərdi ilə, kədəri ilə, onun sevincə və fərəhi ilə bağlı şəxsiyyət olmalıdır. Öz dərin biliyi, ağılı, kamalı, doğru məsləhətləri ilə xalqa kömək edən, onun dərdlərini yüngülləşdirməyə çalışan bu sənətkarlar öz şəxsi rəftar və davranışları ilə də xalqa nümunə olmalıdırlar. Təsadüfi deyildir ki, aşıq şeirinin gözəl nümunələrini yaradan Aşıq Ələsgər öz ustadnamələrindən birində aşıq sənətini belə dəyərləndirir:

Aşıq olub tərki-vətən olanın,

Əzəl başdan pürkəmalı gərəkdir.

Oturub-durmaqda ədəbin bilə,

Mərifət elmində dolu gərəkdir.

Haqqında söhbət açdığımız Aşıq Cəlil məhz belə sənətkarlardan olmuşdur. Əslən Vədi mahalının Sallı kəndində anadan olan Aşıq Cəlil 1918-ci il erməni-Azərbaycan münaqişəsi zamanı öz doğma elini tərk edərək Şərura gəlmiş, ömrünün sonunadək Dizə kəndində yaşamışdır.

Aşıq Cəlilin 19-cu yüzilliyin 50-ci illərində anadan olması, təxminən 75 il ömür sürməsi təxmin edilir. Onun haqqında məlumat yox dərəcəsidir. Ədəbi mənbələrdə adı ötrəi çəkilsə də, dövrünün ən tanınmış sənətkarlarından olub. Aşıq Ələsgər Göyçənin, Aşıq Cəlil isə Dərələyəzin ən ustad aşıqlarından sayılmışlar.

Deyilənlərə görə, Aşıq Cəlilin doğulduğu Sallı kəndi aşıqlar yurdu olub. Sallıda şeir məclisləri keçirmək bir ənənə imiş, buraya Göyçədən, Zəngəzurdan, Naxçıvandan və digər bölgələrdən aşıq və şairlər gəlirmiş. Saz həvəskarı Mehralı kişi balaca Cəlili də bu məclislərə aparar, Cəlil də aşıqlara fikir verər, bir-birindən gözəl deyimləri, söyləmələri qəlbinə həkk edərmiş.

Qulu Kəngərli “Gözü yaşlı Dərələyəz” məqaləsində Aşıq Cəlili yeniyetməlik illəri barədə belə yazır: “Günlərin bir günü şeir məclislərinin birində İrandan gəlmiş Aşıq Abbas adlı bir qonaq gözəlləmə üstündə bir şeir oxuyur. Cəlil onun cavabını birinci tapır. Aşıq Abbasın 16 yaşlı Cəlildən xoşu gəlir. Sonra Cəlili bir-iki ağız oxutdurur, çalğısına qulaq asıb deyir:

-Hə, mən bu oğlanı şeyirdliyə götürərdim.

Mehralı kişi əvvəl razı olmasa da, kənd ağsaqqallarının təvəqqəsini yerə salmır. Aşıq Abbas Cəlili özü ilə bərabər İrana aparır. Onu ancaq yay aylarında ay yarımlığa Mehralı kişiyyə kömək eləməyə buraxır. Dörd il keçir, beş deyəndə Aşıq Abbas böyük bir məclis düzəldir, şeyirdini axırıncı dəfə imtahana çəkir, ona bir sağ

bağışlayıb:-get deyir,-verdiyim çörək sənə halal olsun. Elə o vaxtdan da Aşiq Cəlilin adı qonşu mahallara yayılır, hər yerdən onu toy məclislərinə çağırırlar.

Deyilənə görə, Aşiq Ələsgərlə Aşiq Cəlil yaxın dost imişlər. Bu barədə dildə-ağızda maraqlı əhvalatlar, rəvayətlər dolaşır. Belə danışrlar ki, bir gün Aşiq Cəlilin sorağı Aşiq ələsgərə də gəlib çatır. O, Aşiq Cəlillə görüşmək, onu imtahana çəkmək istəyir və adam göndərüb onu Göyçəyə çağırır. Cəlil atlanır və Göyçəyə gəlir.

Aşiq Ələsgər xətir-hörmətlə gənc aşığı qəbul edir və sabahısı gün axşam məclis qurulur. Aşiq Ələsgər meydanı əvvəl Cəlilə verir. Cəlil sağını “Məclis divanisi” havasına kökləyir, sonra “Osmanlı divanisi”nə keçir. Aşiq Ələsgər baxıb görür ki. cəlil həvəskar yox, peşəkar aşıqdır. Onun çalğısı kimi, oturuşu, duruşu da Aşiq Ələsgərə xoş gəlir.

Cəlil sonra öz qoşduğu təzə havacatı çalır. Hava Ələsgərə tanış gəlmir. Soruşur ki:

-Oğul, bu nə havasıdır çalırısan?

Aşiq Cəlil qaydır ki:

-Dədə, bunu özüm qoşmuşam.

-Belə isə bu hava bu gündən sənın adınnan qaldı “Cəlili”. Bu görüşdən sonra Ələsgərlə Cəlilin dostluğu başlayır və ömürlərinin sonunacan davam edir.

Deyilənlərə görə, Aşiq Cəlil 12 saz havası yaradıb. Bunlar “Cəlili”, “Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Ayaq Cəlili”,

“Qəhrəmanı”, “Dərələyəz gəraylısı”, “Şərili”, “Qaytarma”, “Badamı” və digər saz havalarıdır.

Aşıq Cəlil çoxlu istedadlı şagird yetişdirmişdir. Aşıq Qulu, Aşıq Bəhmən, Aşıq Qəhrəman kimi peşəkar aşıqlar saz sənətinin sirlərini ondan öyrənmişlər. Adətən Aşıq Cəlil öz yetirmələrinə bildiklərini öyrətdikdən sonra onları da özü ilə məclislərə aparar, şeyirdlərini el şənliklərində sınaqdan çıxararmış.

Aşıq Cəlilin digər havalarının yaranma tarixi məlum olmasa da, “Qaytarma” qəmli havasını ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətləri başlayan ilk illərdə-1918-ci ildə yaradıb. Həmin dövrdən Qərbi Azərbaycanda yaşayan digər soydaşları kimi onun da həyatında ağır, dəhşətli günlər başlayıb.

1917-ci ildə Aşıq Cəlilin həyat yoldaşı Qızxanım qəflətən vəfat edir. Bunun ardınca ona oğul dağı çəkilir, böyük oğlu Xəlil erməni quldurları tərəfindən öldürülür. Bu bəs deyilmiş kimi, bir il sonra Aşıq Cəlilə bir zərbə də dəyir. Kəndin say-seçmə gözəllərindən sayılan qızı Miyanə bir qış günü Dərəçiçəkdən gələn ermənilər tərəfindən oğurlanır. Bütün kənd ayağa qalxır. Vədi qəhrəmanı Abbasqulu bəy Şadlinski də işə qoşulur. Abbasqulu bəy öz dəstəsi ilə dağları ələk-vələk etsə də, Aşıq Cəlilin qızını gördüm deyən olmur. Ağır dərdədən beli bükülsə də, Aşıq Cəlil sazı yerə qoymur. Kəndbəkənd gəzərək camaat qarşısında çıxış edir, öz mübariz şeirləri, odlularını misraları ilə azərbaycanlıları erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizəyə səsləyir.

Aşıq Cəlilin qoşduğu saz havaları tam olmasa da bu günümüzdə gəlib çatsa da, şeirləri it-bata düşmüşdür. Bəlkə də bədahətən söz qoşduğuna, yazı-pozu bilmədiyinə görə, şeirləri vaxtında yazıya alınmayıb. Deyilənlərə görə, Aşıq Cəlil çoxlu qoşma, gəraylı və aşıq şeirinin digər bəhrlərində yazıb-yaratmışdır.

Tarixçi alim Əli Əliyevin “Qırmızı tabor” kitabından məlum olur ki, əfsanəvi xalq qəhrəmanı Abbasqulu bəy Şadlinskiyin şəninə çoxlu nəğmələr qoşulmuşdur ki, bunların arasında Aşıq Cəlilin şeirləri də var. Və müəllif bu şeirlərdən bir neçə misranı da kitabına daxil etmişdir.

Aşıq Cəlilin qardaşı Məhəmməd və oğlu Bəhmən də aşılığa könül vermiş və bu sənətlə ucalmışlar. İkinci Dünya müharibəsi dövründə cəbhədə həlak olan Aşıq Bəhmən Şərir aşıq mühitində xüsusi yeri olan sənətkarlardan biri olmuşdur.

El sənətkarı Aşıq Cəlilin vəfatından 85 il ötür.

Mən ölsəm də, sən yaşa,

Qoca dünya, qoca dünya-

Deyən aşığın bu il anadan olmasının 155 ili tamam olur. Və əminliklə deyə bilərik ki, Cəlil dünyası yaşayır və ulu aşıq sənəti yaşadıqca Aşıq Cəlil də bu sənətin ustaları sırasında zirvədə duracaqdır.

“Şərq qapısı”, 20 mart 2009, N 54 (18.721)

Ə.Qədimov, fil.ü.e.d., professor.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

AŞIQ CƏLİL

Dərələyəz mahalından gəlib Naxçıvanda yaşayan xalq aşıqları arasında Aşiq Cəlil də vardır. Bu aşiq haqqında Əli Şamilov, Akif Axundov kimi tədqiqatçılar məlumat vermişlər (7); (61).

Aşiq Cəlil 1850-ci ildə Dərələyəzin Sallı kəndində doğulmuşdur. Lakin 1918-ci ildə erməni-müsəlman davası düşdüyü zaman Aşiq Cəlil allı kəndini tərk etmək məcburiyyətində qalmış və Naxçıvana pənah gətirib Şərurun Dizə kəndində məskunlaşmışdır.

Tədqiqatçı Əli Şamilov Babək rayonunun Yeniyol kəndinin qocaman sakinlərinin söylədiklərinə söykənərək Aşiq Cəlilin 1924-1928-ci illərdə Yeniyolda vəfat etdiyini və orada “Qəriblər qəbiristanlığı”nda dəfn edildiyini yazır. Ə.Şamilov həmçinin qeyd edir ki, aşığın yeganə oğlu olan Aşiq Bəhman Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuşdur (63, s.45-48).

Aşiq Cəlil aşıqlıq sənətini nəsillicə Cənubi Azərbaycandan olan və Ordubadın Dəstə kəndində dünyaya göz açan Aşiq Abbas Dəhridən öyrənmiş, Aşiq Alının da öyrəncisi olmuşdur. Həsən Mirzəyev bu aşığın aşiq sənətini daha çox Aşiq Ələsgərdən öyrəndiyini yazır (51, s.240). Bəlkə də buna görədir ki, Aşiq Cəlilin 12 saz havası yaratması, “Cəlili”(“Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Ayaq

Cəlili”), Ağır Şərili”, Yüngül Şərili”, “Təzə Naxçıvani”, “Naxçıvan gülü”, “Qaytarma”, “Sallama gəraylı” (“Dərələyəz gəraylısı” (51, s.249) kimi saz havalarının müəllifi olmasını göstərir.

Aşıq Cəlil haqqında mənbələrdə bir sıra el rəvayətləri verilmiş, aşığa aid olmayan şeirlər bu rəvayətlərə salınmışdır. Odur ki, bunlar haqqında söz açmağı münasib görmədik.

Aşıq Cəlilin şeirlərində bir qismi H.Mirzəyevin tədqiqatlarında verilmişdir. Bunların içərisində aşığın öz həyatı və el-obası haqqında yazılan qoşması, cığalı tənisi, divani-təcnis formasında qələmə aldığı şeirləri də vardır.

“Hardasan” rədifli qoşmasında Aşıq Cəlilin doğma el-obası, vətəni haqqında olan ictimai məzmunlu fikirləri əsas yer tutur. Şeirin məzmunundan məlum olur ki, Aşıq Cəlil bu qoşmanı 1918-ci ildə ermənilərin hücumu zamanı vətənidən didərgin düşüb Naxçıvanda məskunlaşdığı vaxtlarda yazmışdır. Qoşmada Aşıq Cəlil Dərələyəz mahalının ermənilər tərəfindən dağıdılmasını, doğma el-obasının talan edilməsini, özünün isə vətənidən didərgin düşməsini ürək yangısı ilə nəzmə çəkmişdir:

Üzüliübdür doğma yurddan ayağım,

Gecələr zülmətdir, sönüb çırağım.

Alınmaz səngərim, arxam, dayağım,

Dilim, ağzım, söhbət-sözüüm, hardasan?

Soruşmursan dost-tanışdan hardayam?

Sağım yağı, solum düşmən, dardayam.

Dörd bir yanımdəmir qəfəs, dardayam,

Yetişdada, canım-gözüm, hardasan?

Qoşmada Dərələyəzin işğalında xarici qəsbkarların ermənilərə havadarlıq etməsi, Nicde, Amazas, Dro kimi erməni-daşnak quldurlarının xalqa etdikləri amansız zülmələri, Çivə, Sallı, Ərgəz, Arpa, Əmağ, Leyliqaçan və Bülbülölən kəndlərinin istismar və talanlara məruz qalmaları yanıqlı bir dillə verilir:

Yapon bu yerlərdə meydan sulayır,

Nicde belimizdə ocaq qalayır.

Yurdumda, yuvamda bayquş ulayır,

Sönüb od-ocağım, gözüm, hardasan?

Kafir sürgünüənə keçir qız-oğlan,

Arpa qayasından qan süzülür. Qan.

Qalmayıb mahalda ər, sənə qurban,

Şəhid olur oğlum, qızım, hardasan?

*Çivə, Sallı, Ərgəz oda qalandı,
Leyliqaçan, Bülbülölən talandı.
Arpa qan ağladı, sular bulandı,
Açılmaz baharım, yazım, hardasan?*

*Kəsdilər yağılar bərəni-bəndi,
Odlara qalanıb Əmağü kəndi.
Bütün Dərələyəz ağlayır nindi,
Bu dərdə mən necə dözüüm, hardasan?*

Şeirdə erməni daşnaklarının Dərələyəzin maddi-mədəniyyət abidələrini dağıdıb tarix səhnəsindən yox etmələri də milli xalq kədəri kimi səciyyələndirilir. Aşıq Cəlil bu talana dözməyən bir el sənətkarı kimi sazını, Dədə Qorqud kimi kopuzunu köməyə çağırır:

*Cəlil deyər gözlərimiz qan ağlar,
Viran oldu abidələr. saraylar.
Sinəm üstə gecə-gündüz haraylar
Xan Abbasım, teli sazım, hardasan?*

Ehtimal etmək olar ki, Aşıq Cəlil şeirdə öz ustadı Aşıq Abbas Dəhrini nəzərdə tutur. Lakin Aşıq Cəlilin öz ustadını xan adlandırması bu ehtimalı şübhəli edir, çünki Aşıq Cəlil öz ustadı Abbas Dəhrini Xan Abbas adlandırma bilməzdi. Qoşmada adı çəkilən Xan Abbas tədqiqatçıların fikrinə görə, Vedili Abbasqulu bəy Şadlinskiyə işarədir. Çanki o zaman Şadlinski öz dəstəsi ilə erməni daşnaklarına qarşı mübarizə aparır, onlarla vuruşurdu. Bu haqda el rəvayəti də vardır. Bu rəvayət mənbələrdə verilmişdir. Rəvayətdə deyilir ki, 1917-ci ildə Aşıq Cəlilin qızı Miyanə ermənilər tərəfindən oğurlanır. Dərələyəzlilər bu qızı çox axtarsalar da, tapa bilmirlər. Bu işə Abbasqulu bəy Şadlinski də qarışıdır. Bir gün Aşıq Cəlil Vediyə Abbasqulu bəyin yanına gərkən yolda Əyricə kəndi yaxınlığında erməni qulduru Dronun dəstəsi onu tuturlar. Aşıq olduğunu görüb erməni ordusunu sazda tərifi etməsini tələb edirlər. Aşıq Cəlil sazını götürüb bir hava üstündə Xan Abbası-Abbasqulu bəyi köməyə çağırır, erməni Dro qəzəblənir və əmr verir ki, aşığın dilini kəssinlər. Bu zaman Şərur partizanları ermənilərə atəş açırlar. Dro öz qoşunu ilə qaçır.

Adı çəkilən tədqiqatda Aşıq Cəlilin A.Şadlinskiyə yazdığı belə bir şeiri də tarix elmləri namizədi Əli Əliyevin “Qırmızı tabor” kitabına istinadən verilmişdir:

Vedinin dağları çəndi, dumandı,

Gözümüz yoldadı, gör nə zamandı.

Yetiş dadımıza, halım yamandı,

İmdad əlindədi, sənin, Xan Abbas (68,s.233).

Bu rəvayət Aşıq Cəlilin əzablı, keşməkeşli həyat tərzi keçirdiyini göstərir. Aşıq Cəlilin yaradıcılığında didaktik, tərbiyəvi mövzular da vardır. “Olar” rədifli qoşmasında aşıq ləyaqətli olmağı, insanlığa xas ömür sürməyi, şeytani əməllərdəngən gəzməyi tövsiyə edir:

Əqlində olmasa ixtiyar İblis,

Söydada düşmännan bitişmək olar.

Olsa ləyaqətin insanlığa xas,

Fələynən, pələynən öpüşmək olar.

Aşıq Cəlilə görə insan həyatda öz ustadından dərslər alıb hər şeyə öz elmi, savadı səviyyəsində çata bilər:

Bilərsən qiymətin incinin, zərin,

Əgər elmin olsa dərindən dərin.

O Şah Süleymanın, o peyğəmbərin

Taxtına, tacına yetişmək olar.

Cəlilin dilində, qəlbində Allah,

Keçər günahından, keçər şahənşah.

Böyük ustadlardan dərslər alıb, vallah

Ustadlıq adına yetişmək olar.

Aşıq Cəlilin şeirlərinin bəziləri sənətkarlıq cəhətdən də maraqlıdır. Bəzi şeirlərində aşıq özünün didaktik və əxlaqi fikirlərini bədii dialoq şəklində verir:

Dedilər: Cənnətdir namərd kölgəsi,

Dedim: Yatmamışam, yata bilmərəm.

Dedilər: Ay Cəlil, gəl eyləmə naz,

Dedim: Ruzigara ərkim var, bir az.

Dedilər: Mənliyin satmasan, olmaz,

Dedim: Satmamışam, sata bilmərəm.

Aşıq Cəlilin cığalı təcnis və divani-təcnis formasında da şeirləri vardır. Əldə olan şeirləri onu dövrünün yaradıcı saz və söz ustası kimi tanıtdırır.

Ədəbiyyat:

7.Akif Axundov.Aşıq Cəlil. “Şərq qapısı” qəz., 20 mart 2009.

51.H.Mirzəyev.Dərələyəz folkloru. Əsərləri, 8-ci c., Bakı, Elm, 2006.

61.Ə.şamilov. Aşıq Cəlil. “Sovet Naxçıvanı” qəz. 15 dekabr 1983.

63.Şərur folkloru (Rafiq Odayın təqdimatında). Bakı, “Nurlan”, 2006.

68.S.Vəliyev, A.Axundov. Naxçıvanın elm-sənət adamları və saz-söz ustaları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011.

XVIII-XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları. Naxçıvan, 2017, I c., s.302-307.